

ЙОРДАН ЙОВКОВ ТЕ ПОБЕДИХА

chitanka.info

БЕЛИТЕ РОЗИ

БЕЛИТЕ РОЗИ

Надвечер Спас, един от осемте опълченци, които вардеха моста, поседна отвън на пейката и първото нещо, на което се спряха очите му, беше, както винаги, градината на Гергилана насреща и каменната стена с белите рози по нея. А сега току-що беше валило дъжд и всичко изглеждаше по-иначе. Тия рози се прехвърляха откъм градината на Гергилана, защото тя беше като тераса, на пет-шест метра високо над улицата. Горее, дето се свършваше тая стена, оттам започваше равнището на градината. Голям кълбест орех разпускаше на високо клоните си и хвърляше тежка сянка, а под него, сухо иззидана като старовремска крепост, отвесно се спущаше каменната стена, застлана до средата с цъфнали бели рози. И колко цвят! Неиде на купища, на купища, неиде увиснали тежки кичури. Окъпани от дъжда, чисти, бели рози. От тях още капеха капки, а долу от опадалия цвят земята беше побеляла, като да беше валило сняг.

Толкоз хубаво беше всичко туй, че макар да си имаше други грижи, Спас се трогна и лицето му светна от умиление. Чу се гръм и той погледна на изток: отвъд червените покриви на къщите, отвъд хоризонта потъваше тъмносин облак. Спас потръпна. Не тоя облак, който беше минал оттук и си отиваше, беше страшен, но тия далечни и глухи гърмежи тъй приличаха на топовните гърмежи, които се чуваха, когато биваше тихо или когато вятърът идеше от нея страна. Нататък беше фронтът и там все още се биеха.

Никого нямаше из улиците. Но ето, че се зададе учителката Ангелина, роклята и беше червена, като мак сред нивите, лицето и мургаво, като на жетварка. Като дойде наспоред Спаса, тя го погледна с черните си продълговати очи, усмихна се и поздрави. Лицето на Спас стана строго и той заследи с поглед учителката. Тя вървеше леко и малките и пантофки оставяха бели следи след нея, защото дъждът само беше поприбъхтал праха.

Учителката мина моста, дойде под каменната стена и погледна нагоре. Може и да е извикала, но Спас не чу и доста време там не се виждаше нищо друго, освен белите рози горе и младото момиче с

червената рокля долу. Но ето, до ореха се показа Гергилан, засмя се и загърмя с дебелия си глас. Той накъса рози, направи голяма китка и я спусна на учителката. Тя я хвана, почти скри лицето си в нея, след туй погледна още веднъж към Гергилана и тръгна нагоре из улицата. Гергилан гледаше след нея и се усмихваше.

Спас сърдито промърмори нещо. Той не обичаше тоя Гергилан, човек над осемдесет години, а все още се заплесваше подир младите момичета. Спас съдеше строго и учителката. Освен туй той рядко биваше добре разположен, защото страдеше от една чудновата болест: не го болеше никъде, а отвътре го обземаше мъка, от която не можеше да се успокои инак, освен като станеше да ходи. И тъй като усети, че и сега тая невярна болест вече го подгонва, той скочи, влезе вътре, грабна пушката си, обади се на старшията си тръгна по обиколка из селото.

Той вървеше покрай каменната стена и не поглеждаше нагоре, когато чу весел гърлен глас над себе си:

— Спасе, хей, Спасе!

Спас повдигна глава: отвъд купчината от бели рози, като зад бяла пряспа, стоеше Гергилан със запретнати лакти и крачоли, мокър, брадат като поп, ухилен. В ръцете си държеше мотика.

— Къде си забързал? Я чакай и на тебе да ти дам една китка.

— Не ми трябват китки мен — сопна му се Спас. — Китки... Видях аз на кой даваш китки ти...

Гергилана смачка с ръка бялата си брада и се засмя:

— Холан, Спасе! Младо момиче, какво да го правиш! Светът е за младите, Спасе. Ние защо сме? Мене и тебе за нищо не ни бива.

— Не е тъй то...

— Тъй е, Спасе, тъй е. Ти, като си нарамил таз пушка, да не мислиш, че ще уплашиш някого. Вардиш моста от мишките. А работата младите я вършат. Нощес пак слушах топа: бух, бух!... Сърцето ми се свива. Гинат момчетата, гинат, сиромашинките!...

Спас махна с ръка и подгонен от болката си, рече да си върви, но се повърна няколко крачки и завика:

— Не е тъй то, дядо Иване, не е тъй. Младост, казваш... Не може тъй — туй къси рокли, копринени чорапи, белило и червило — не може тъй, не. Да гледа там да спести някоя пара — това е то. Ако нямаха нужда, баща ѝ и майка ѝ нямаше да я направят учителка.

— Ама ти за учителката ли приказваш?

Но тъй като Спас вече бързаше нагоре, Гергилан погледа, погледа след него и каза:

— Ама че... шушумига... Гледай го ти него!...

Ядосан, задълбочен в мислите си, мъчен и от болестта си, Спас бързаше и не усети кога мина покрай общината, кога отмина и черквата. Той все още мислеше за учителката. В балканското село, отдето войната го беше захвърлила тука, той беше училищен настоятел и затуй по навик, пък и само от желание да пакости, каквато наклонност имаше, той следеше какво прави учителката. Забелязал беше, че тя закъснява, учениците ще си издерат очите из двора, а няма кой да ги нагледа. Учителката четеше книги, свиреше на китара, обличаше се със селски дрехи и ходеше с момите. Пишеше много писма и много писма получаваше. Ходеше често в общината и приказваше с писарите. А веднъж бяха дошли някакви граждани и той я видя да пуши между тях цигара. Всичко туй Спас беше го наредил дума по дума на цели три страници и мислеше да изпрати това писмо на инспектора. Но тъй като оставаше неизписана още една страница, а нему беше жал за хартията, реши да попълни с още нещо писмото и тогава да го изпрати.

Чу се песен към края на селото и Спас се послуша. Приличаше да е войнишка песен, мярнаха се бели войнишки шапки и коне. Идеше войска — нещо твърде обикновено, защото шосето, което минаваше през село, водеше за фронта. Затуй и опълченците вардеха моста. Спас реши да разбере всичко, както трябва, и се упъти нататък.

Край селото, на една висока поляна, той видя стотина и повече войници, които бяха слезли от конете и ги развеждаха.

Други войници забиваха колове с опънати въжа между тях, трети копаеха дупки за огън на кухните. Зазвъниха шпори, като че запяха щурци и Спас се обърна: право към него идеше един офицер. Той беше без сабя, вървеше разкрачено, както вървят всички кавалеристи, в едната си ръка държеше бич и с него шибаше по чизъма си. Беше млад, широкоплещест, хубавеляк.

— Ти, войник, отде си? — попита той Спаса.

Спас погледна това голобрадо момче, два пъти по-младо от него, и отговори по войнишки:

— Оттука сме, г-н подпоручик. Моста пазим.

— Хм... добре. А познаваш ли учителката тука? Лина се казва, нали?

— Съвсем не Лина, г-н подпоручик. Ангелина се казва.

Подпоручикът се засмя.

— Добре де. Можеш ли ме заведе до училището?

— Да ви заведе, г-н подпоручик.

Без да се бави, Спас метна пушката през рамо и тръгна напред. Той вече разбра каква е работата и кипеше от яд, но нямаше какво да прави, вървеше, без да се обръща, и само слушаше да звънят шпорите и на всеки две крачки — удар на бича по чизъма. Те наближиха до училището, през отворения прозорец най-напред се мярна червената рокля на учителката, после се видя и лицето ѝ с черни очи и черни клепачи. Тя гледаше към тях и се усмихваше, но не че ги беше познала, а се усмихваше само тъй, както си правеше винаги. Изведнъж тя извика, изгуби се, показа се след това отвън като с все сила тичаше насреща им и викаше:

— Митьо! Митьо!

— Лина! — извика офицерът с протегнати ръце, като беше изпреварил вече Спаса.

Те се държаха за ръцете, гледаха се радостно, приказваха едновременно и двамата. После, все така хванати за ръка, те влязоха в училището.

Спас цъкаше прахан, за да запали цигарата си. Уж нищо нямаше, а ръцете му трепереха. „Хубаво, хубаво — мислеше си той. — Ще видим.“ Всичко туй той щеше да прибави в писмото до инспектора, тъй че празната страница можеше и да не стигне. Но за всичко туй той щеше да помисли по-добре. Сега трябваше да събере повече новини за войниците, за да докладва на старшия. Затуй метна пушката на рамо и се върна към селото.

Късно през нощта Спас патрулираше из селото. Бивакът на войниците, който до скоро гъмжеше, като кошер пчели, отдавна беше утихнал, селото спеше. Само в една къща един прозорец светеше — там беше учителката и при нея беше офицерът. Спас ходеше насам-нататък, обикаляше наоколо, но все се връщаше и очите му бяха в осветения прозорец. И тъй като офицерът не излизаше, Спас все повече се ядосваше и все повече вярваше, че ще бъде достатъчно смел, за да извърши туй, което беше намислил. „И защо пък да не му кажа?

— мислеше си той. — Г-н подпоручик, ще река, без доказание... ама момичето е младо и хората приказват... Не може тъй, как така!“

Изведнъж се хлопна врата, чу се разговор и зазвъниха шпори по стълбите. Спас са притаи в сянката на плета. Грееше пълен месец и се виждаше като денем. Заловени подръка, идеха офицерът и учителката. На гърдите на офицера имаше голяма китка бели рози — същата, която днес дядо Гергилан беше дал днес на учителката. Усмиваше се той, усмиваше се и тя. После се спряха и, близо един до друг, погледнаха нагоре. Спас също погледна нагоре и също като тях и той срещна кротката усмивка на месеца.

Учителката и офицерът излязоха от вратнята и се спряха. Приказваха сега тихо. Изведнъж Спас чу плач. Плачеше тя. Как можеше преди малко да се смее и сега да плаче тъй тихо и тъй жално! Какъв плач — сърцето на човека се къса. Едната ѝ ръка беше на рамото на офицера, главата ѝ на гърдите му. И цялото ѝ тяло се тресеше като на птичка.

— Ах, Митьо, Митьо...

— Лина, не плачи. Мислиш ли, че всички, които отиват на война, ги убиват? Ние пак ще се видим.

— Ах, боже, боже...

Спас слушаше изтръпнал. Игли бодяха цялото му тяло, нещо го душеше в гърдите. Слушаше, а не чуваше вече нищо, не виждаше нищо. Видя само, че нещо бяло се мярна между учителката и офицера и меко падна на земята. В същата минута шпорите на офицера вече дрънчаха нататък из улицата, а учителката мина край него като болна, като пребита и си влезе в къщи. Спас излезе от сянката, дойде на мястото, дето бяха стояли влюбените, наведе се и погледна: на земята бяха разпилени бели рози. Китката на офицера беше паднала и те не бяха я забелязали. Спас държеше в ръката си една роза, но веднага, като че вършеше нещо грешно, остави я леко пак там отдето беше я взел. После стана и заходи из селото.

Рано на другия ден, преди още да беше изгряло слънце, Спас седеше пак отвън на пейката и, посърнал и замислен, гледаше не към градината на Гергилана, а нейде пред себе си. В същото време Радой, най-кроткият и най-добрият измежду опълченците, метеше с голяма метла пред помещението. Неговата метла приближаваше вече едно място, където сред прахта и сламките бяха разпилени десетина

полуувехнали бели рози, и той беше готов да помете и тях, когато Спас дигна ръка и извика:

— Стой! Там да не метеш! Остави цветето тъй, както си е!

Радой се спря зачуден.

— Няма да метеш там ти казвам.

— Е, защо?

— Затуй.

И с по-мек глас, Спас прибави:

— Там снощи двама млади се целуваха. Прощаваха се. Нека си стои цветето тъй, както си е.

Радой послуша, премете вред другаде, остави след това метлата и като гледаше все там, където гледаше и Спас — малкия кръг непреметено място, дето лежаха розите, — той седна при Спаса и каза:

— Кажи сега, аркадаш, какво има.

С друг глас, какъвто Радой не беше чувал у него, отпаднал и кротък, Спас разказа всичко, което беше станало снощи, дума по дума. И колкото той повече разказваше, толкова по-често Радой поклащаше глава и въздишаше.

Мина се неделя-две, минаха се повече. Много писма получаваше учителката, много писма пишеше и тя. Веднъж — тъй разказаха на Спаса отпосле — тя получила едно писмо и щом го зачела, заплакала, заскубала си косите, припаднала. На другия ден тя взела кола и заминала нанякъде.

Гонен от болестта и от мъката си, Спас ходеше из село. Един ден той мина покрай каменната стена и отгоре му са обади Гергилан. Той стоеше зад розовите храсти, които отдавна бяха прецъфтели, и, зелени и сплетени като къпини, висяха надлъж по стената. Като се навеждаше над тях, изплашен и с изопнато лице, Гергилан му каза:

— Спасе, какво станало, Спасе! Убили го, а, убили оня, офицера, годеника на учителката. Ах, гинат момчетата, гинат сиромашинките!...

Можеше ли да каже нещо Спас? Той забърза повече, искаше му се не да ходи, а да тича. Рана имаше в душата му. Защо трябваше такава страшна злочестина да падне върху това добро момиче? Защо, питаше Спас, защо? Писмото до инспектора той отдавна беше го скъсал и хвърлил от моста. Нищо добро не идеше. Писмата, които получаваше от къщи, го отчайваха, войната нямаше край. От всичко

туй болестта му се усили дотолкоз, че той трябваше все да ходи, да ходи, като луд.

А учителката си дойде. Дойде си, когато наесен отвориха училището. Облечена беше в черно, лицето ѝ бледно, очите — потопени в земята. Когато минеше покрай пейката, дето стояха Спас и Радой, тя пак поздравяваше, но не се усмихваше. Тогава Спас скачаше да ходи, а Радой, който имаше двама сина по бойните полета, въздишаше и очите му се пълнеха със сълзи.

Учителката минаваше моста и тръгваше покрай каменната стена. Тя вървеше все тъй с наведена глава и не поглеждаше нагоре. Пък и розовите храсти бяха вече засъхнали, напрашени и черни като тръни.

ДРУГАР

Както всички други коне в ротата, и той нямаше име. Наричаха го „коня на ротния командир“ или просто „сивия кон“. Още от първия ден на мобилизацията се разбра, че е много кротък, само че малко измъчен и неспокоен, може би от промяната на мястото. И докато другите коне, всички полудиви селски добичета, вече свикнаха с новия си живот и лакомо ядяха, а някои бързаха да покажат и лошите си навици — ритаха или хапеха, — сивият кон често преставаше да яде, дремеше над сеното, като понякога трепваше и поглеждаше с наострени уши, като че чакаше някого. Когато го отвеждаха някъде, тръгваше радостно, като мислеше, че си отива, назад се връщаше покорен, но без сърце. Веднъж се отвърза и вместо да избяга, отиде и се спря при едни деца, които играеха наблизко. Децата се отместиха настрана, той тръгна след тях. Тогава и те разбраха с какъв кон имат работа, хванаха го и сами го заведоха при войниците. Навярно с деца беше свикнал и деца са го милвали в оная неизвестна къща, отдето бяха го довели.

Ротният командир беше млад човек, от сърце и душа предаден на работата си, вечно зает. От коня си той държеше речи на войниците, оглеждаше ги, заповядваше, нареждаше. Но, като за всеки пехотинец, за него конят имаше само туй значение, че наместо да върви пеш през време на походите, щеше да язди. Щом слезеше от коня, той веднага забравяше за него, защото очите и грижите му бяха пак в ротата. Все пак той беше доволен, защото конят беше красив, имаше хубава стойка, тъй че нямаше кой за какво да му се присмее. Освен туй конят правеше всичко, което искаха от него: ако трябваше да препуска, препускаше без да се гледа какво е мястото, ако трябваше да стои, стоеше като закован. „И в пропаст да го насочиш — казваше гордо ротният, — не ти трябва да го пришпорваш — ще скочи и в нея.“

Може би конят показваше такова голямо усърдие не само защото по природа си беше кротък и послушен, но — кой знае? — може би се надяваше, че тия чужди хора, в ръцете на които беше попаднал, ще прекратят най-после шегите си с него и ще го оставят да си иде. Но

походите следваха един след други, минаваха дни, минаваха месеци и в мярката, в която се преживяваха на война, изглеждаха като години. Конят забрави какво вече е било по-рано, изгуби надежда, че ще се върне, и тъй като войниците се отнасяха добре с него, той се привърза към тях, свикна с новия си живот и се успокои. И през време на маршовете, когато дълги уморени колони прекосваха полетата от едната страна на хоризонта до другата, когато всекиму се струваше, че е влязъл в една вечност, която като че не е имала начало, нито ще има край, конят се почувствува едно с това голямо сборище от хора, пренасяше умората с тях, почиваше, когато и те почиваха. И щом войниците тръгнаха отново, той знаеше, че трябва да се върви, следваше умно стъпките на войната, който се случеше отпреде му, отбиваше се, дето той се отбиваше, прескачаше някоя долчинка оттам, дето войникът я прескачаше. А когато настъпеше тишина и се зачуеха команди, той като че предугаждаше какво има да става, наостряше уши и поглеждаше към оная страна, отдето зловещо проецаваше първият топовен гърмеж.

Всичко отиваше добре, когато забелязаха, че конят често започна да се препъва. Дори веднъж падна на предните си нозе, макар че тъй си и остана и не се помръдна, докато ротният не освободи нозете си от стремената. Друг път, когато минаваше по един тесен мост — и ротният добре направи, че слезе и мина пръв, — единият му заден крак стъпи въвн от моста, той се обърна и падна долу в камънаците, от една височина два-три метра най-малко. Толкоз страшно беше всичко туй, че ротният и не погледна, помисли, че конят се е утрепали отсега нататък ще трябва да върви пеш. След малко войниците докараха коня — един дори беше се качил на него — разтреперан, одраскан тук-там по краката, но здрав и читав.

Прегледаха внимателно очите му и разбраха, че едното му око, което и по-рано си беше малко повредено, съвсем не вижда. Ето защо конят се препъваше толкоз често. „Нищо, че недовижда — казваше ротният. — По-добре. Няма да се плаши.“ Войниците още повнимателно започнаха да се отнасят с него. И нощем, когато ротният нямаше защо да се отделя от колоната, пък можеше да се подремне и на седлото, войниците сами искаха повода и водеха коня, за да не се препъне някъде.

Но болестта бързо мина от едното око в другото и конят ослепя съвсем. Махаха с ръка срещу очите му — нито трепваше, нито мигаше. Зениците му бяха тъмни и угаснали, пълни само с мъка. Ротният не можеше повече да го язди. Тогава снеха от него хубавото английско седло, мекия потник от желта плът, мундщука и нагръдника с металическа топка отпред, като сърце. Туриха му юлар и вехт окъсан самар, натовариха го с две бурета и сивият кон, „конят, дето по-рано го яздеше ротният“, стана „водоносец“, т.е. отсега нататък щеше да носи вода.

Нямаше думи да каже какво му е, но ако се съдеше по външния му вид, той все тъй покорно и послушно започна новата си служба. Един нов навик спечели и войниците по него го познаваха отдалеч: дигаше си главата високо, когато ходеше, защото все едно не виждаше къде стъпва — гледаше поне да не бъде опънат поводът, с който го водеха. Но той беше доволен, че е между войниците, те също тъй бяха доволни, че го виждаха. Понякога биваха на позиция. За да се донесе вода, често пъти трябваше да се иде далеч, конят се отделяше настрана два-три часа, блъскаше се, препъваше се, но това беше нищо. Страшното за него беше, че не знаеше де е, мислеше, че го отделяха завинаги от войниците, при които той искаше да си стои. И когато войникът, който го водеше, го докарваше с пълни бурета на позицията, а той още не знаеше, че си е дошъл, щом чуеше, че войниците започват да гълчат и дрънкат манерките, дигаше глава, изопваше ушите си към тая посока, поглеждаше нататък с тъмните си зеници и разтърсен цял, изцвилваше късо, хрипкаво. След туй се отпущаше и повече не помръдваше, успокоен вече напълно.

През примирието ротата беше на бивак, а наблизо имаше дълбоки окопи, които войниците щяха да заемат в случай на нужда. Беше през април и всички коне бяха пуснати да пасат наоколо. Тогаз се случи, че слепият кон, както си беше пасъл, падна окопите. Пръв го видя ротният, и то защото случайно отиде да се разходи към в окопите, където войници не отиваха. Животното беше в ужас. Кой знае колко време беше стояло там, не знаеше къде се намира, каква пропаст беше тая, от която не можеше да излезе и да се обърне, блъскаше се ту в едната, ту в другата стена, цяло посипано с пръст. От мъка и страх конят беше се изпотил. Ротният повика войници — дойдоха повече от двайсет души. Щом ги чу, конят се умири, не мръдна вече и с пълно

доверие се остави да правят с него, каквото искат. Заловиха го кой за крак, кой за глава или опашка и го измъкнаха. После го натириха настрана и той тоз час започна да пасе, като че нищо не е било, но се обърна тъй и тъй насочи ушите си, че да може да чува гласа на войниците.

Свърши се примирието и война започна отново. В ротата трябваше да се преброят да, видят колко са, да вземат всичко здраво и способно, а непотребното, което е само товар, да го оставят. Стана дума и за слепия кон.

— Да му снемем юлара и да го пуснем да си пасе. Да го оставим и каквото вече каже господ — каза един от офицерите.

— По-добре да го дадем на някой селянин — каза друг. — Все ще му върши някаква работа и ще го гледа.

Дружинният командир, който се случи тук, беше на друго мнение, и то не че беше човек без сърце, а защото от жегата мисълта му беше станала ленива и той само си спомни какво препоръчваха в такива случаи ветеринарните лекари.

— Господа — каза той, — да вземем да го застреляме. Да не се мъчи.

Тогава войниците, които бяха насядали наблизко, се раздвижиха.

— Г-н майор — обади се един, цял зачервен, защото чувствуваше, че не всичко може да каже. — Защо ще го застрелваме? Дайте го на нас, ние ще го гледаме.

— Дайте ни го, г-н майор — обади се друг. — Ние с него сме тръгнали, с него искаме да си идем.

Тъй и решиха, защото такова беше всъщност желанието на всички — на офицери и войници. Направиха само една промяна: хвърлиха буретата, от които вече нямаше нужда, а натовариха слепия кон с патрони. И тая работа той можеше да върши.

Няколко дни по-късно, през най-големите горещини, при Смол, край Вардара, кипеше страшна битка. Върху черничевите градини като град валяха шрапнели, поляните и нивите горяха. Сред дима и жегата се виждаха войниците, някъде притаени в плътни купчини, някъде тръгнали в дълги редици — почернели и обгорени от огъня жетвари, около които житата бяха в пламъци. Ранен тежко, ротният беше изнесен назад от двама войници, които по едно време се изгубиха и двамата, кой ранен, кой убит. Ротният остана сам. Не можеше да върви.

Мислеше, че ще намери тук някъде ординареца и коня си, а нямаше никого. Кой ще го чуе? Кой ще го спаси? Всяка минута някой куршум или някоя граната можеха да го доубият. Изведнъж сред дима на запалената трева се показа кон, натоварен с патрони, после още един, а след тях — войник. Раненият веднага позна първият кон — нали видя как върви с надигната глава, странно спокоен сред тоя ужас. Той беше, той, сивият кон, добрият, слепият кон!...

— Марине! Марине! — извика ротният, като позна и войника. — По-скоро ела тука! С конете, с конете ела!

Войникът дойде наблизко, изтръпна като видя толкоз кръв по ротния, и не знаеше какво да прави.

Дай коня тука! — заповяда ротният. — Снеми патроните, снеми самара!

Войникът заработи бързо. За минута конят беше гол.

— Ха така — каза ротният. — Като докарат моя кон, него ще натовариш с патроните. Помогни ми сега да се кача.

Войникът — здрав, едър мъж — не му помогна, а го взе на ръце и го качи на коня. Дели позна гласа на ротния, или защото си беше и без това послушен, слепият кон бодро запристъпя нататък, накъдето го насочваше ротният.

„Най-послед! — помисли си ротният. — Има още опасност, но ще стигнем...“ И сред хилядите мисли, които минаваха през измъчения му ум, една мисъл го караше да потръпва от радост: как се случи да го изнесе пак тоя кон, старият му другар. Нещастният слепец!...

Не излизаха от здрава, твърда земя, а като излизащи из пещ. Все още достигаха шрапнели. „Шрапнели! — мислеше офицерът и съзнанието му вече потъмняваше. — Лебеди! Страшни бели лебеди!“ Конят изпръхтяваше, защото вървеше из дим, офицерът трепваше и се ободряваше. Силен гърмеж изтрещя над главите им, конят се огъна, щеше да падне, но се окопоти и пак тръгна напред боят, като някоя буря, остана назад.

— Къде сте ранен? — попита един лекар, който с няколко санитарии изскочи отнякъде. — Капитане, чакайте!

Ротният спря. Чувствуваше, че губи последните си сили.

— Къде сте ранен? — попита пак лекаря.

— Не зная, докторе. Струва ми се, много кръв изгубих.

Докторът погледна офицера, погледна и коня му и каза:

— Но конят ви е ранен! Снемете го полека — обърна се той към санитарите.

В същата минута офицерът пребледня, заклати се и щеше да падне, ако войниците не бяха го подкрепили. Снеха го и изпаднал напълно в несвяст, внесоха го в палатката и го сложиха на висока маса.

След седмица-две, настанен в една болница, ротният отиваше на добре. Че ще оздравее и че е вън от всяка опасност, това се виждаше преди всичко от доброто настроение на ординареца му. Спомените на ротния се прекъсваха до минутата, когато падна в несвяст. За всичко, което се случи по-късно, ординарецът му разказваше сега. Разказваше как го снесли от коня, как го внесли.

— А конят? — попита ротният. — Какво стана конят? Той беше ранен.

— А, той умря, г-н капитан.

— Умря ли? Кога? Къде умря?

— Още там, на превързочния пункт. Аз стигнах току след вас. Щом ви снеха, един войник го поведе, а той падна и там умря. Много лошо бил ранен.

Ротният замълча изтръпнал, като че го заболяха всичките му рани. После склочи ръце под главата си и остана тъй замислен и загледан пред себе си.

ХЕРМИНА

Докато минавахме през селото, конете бързо препускаха, каруцата дрънчеше и аз, седнал на един чувал със сено, подскачах и се полюлявах ту на една, ту на друга страна. Но вън от селото конете като че отведнъж отмаяха и тръгнаха полека. Лъхна ни студен вятър, полето беше замъглено. Вляво, доста надалеч и усамотено, се виждаше някаква ограда и в нея нещо като паметник от освободителната война, каквито има много из Добруджа.

Погледнах коларя: той току подръпваше юздите, викаше и размахваше камшика над конете, но нито ги удряше, нито пък му се щеше, както се виждаше, да вървят по-бързо. Пътят наистина беше поразкалян, но конете бяха доста якички и ако ги удареше, биха тръгнали по-живо. Но той само викаше и крадешката изпод око поглеждаше към мене. Като забеляза, че го гледам, като разбра навярно и какво мисля, той се извърна и като правеше лицето си колкото се може по-загрижено, каза:

— Слаб добитъка, ваша милост! Нямах с що да го назобиш ки! Ичумик, овес — сичко прибраха за войската. Хайде, Арап, хайде! Дий!... А комендантина... хм... комендантина... Ти, кай, се преструваш. Какво ще се преструвам, казвам си правата: мръкне ли, не виждам, ако щеш, бръкни с пръст в очите ми, не виждам. Кокоша слепота имам.

— Добре де — рекох. — Нали ти казах, няма да закъснеем.

— А в друго село ще ходим ли?

— В друго село няма да ходим. Как се казваш?

— Васил, Васил Ненов ме казват. Другаде няма да ходим, кайш. И рано ще се върнем, а? Сполай ти, ваша милост.

Лицето му се разведри. Имаше черно, сипаничево лице и — нещо рядко между селяните — оставил си беше брада, малка и рядка, тук-там прошарена вече. По очите се познаваше, че е добряк, но не знаеше с какъв човек има работа, а, от друга страна, напласен от ангария, правеше се по-отчаян, за да му повярват, че наистина страда от кокоша слепота.

— Мене Васил ме казват, Васил Ненов. Хайде, Арап, дий! Ваша милост, тук да караме полека, че като излезем баиря... а, може ли?

— Може, може. Полека карай. Бърза работа нямаме.

Лицето му светна още повече и той едвам сега се показва такъв, какъвто си е.

— Васил ме казват — подзе весело той, — Васил Протестантина. Тъй ме прекоросват. Какъв протестантин съм аз! Никакъв протестантин не съм, християнин съм, като всички. Ама държа за правдината и всекиму думам право в очите. Аз и на кмета, и на попа казвам. Дядо попе, казвам, ти какво правиш — все пари, пари. Ами че ти трябва да ни наставяш, ти си ни светилника. В евангелието, думам, как пише: „Не туряй свещта под крината, а отгоре крината, че да свети!“ Тъй им думам. А те — протестантин...

Пред нас се показва каруца и докато мислехме, че е още далеч, изведнъж порасна, порасна, излезе из мъглата и два хубави черни коня профучаха като фъртуна покрай нас. В каруцата седеше пълен човек, погледна ни и лениво попипа калпака си, за да поздрави.

— Немец е, от наше село е — каза бай Васил. — Нали половината от наше село са немци? Тоя се казваше Йоан Фердинандов, богат е. Ама виждаш ли го какъв е? Голям човек, едър човек. Аз, какъвто съм дребен, само от единия крачол на панталоните му цял ще се облека.

Той се обърна и за въртя камшика, без да удари нито единия, нито другия кон.

— Тия немци — продължи той, — добри хора са, кротки хора. Само, как да ви кажа, не работят като нас. Той, немеца, сутрин ще стане, ще закуси с хляб и масло, ще попуши с лулата и хе, като подскочи слънце, ще иде на работа. Стане ли дванайсет часа, ще се наяде, ще почива и в два пак започва. Също като чиновници. А ний — нас ни дай да се борим с работата, като мечки. Леснина не търсим. И затъ, ако не се утрепим, както трябва, нито разбираме, че сме работили, нито хляба ни е сладък. Тъй сме ний българите...

Аз слушах и се усмихвах, но не казвах нищо. Това като че не се хареса на бай Василя, той ме поизгледа, усмихна се и пак започна:

— Тоя, Йоан Фердинандов, големият, дето го срещнахме, отива веднъж в Добрич и слиза в хотел „Зора“. Вечерта си отива в стаята, ляга си и, нали е тежък човек, кревата — прас! Счупва се. Ами, счупва

се! Дохожда хотелиерът — ти, кай, ще ми платиш кревата. Как, казва Йоан Фернинандов, аз не съм ли пътник, аз не съм ли си платил?... Комендия!

Разбрах, че бай Васил ме залъгва, за да може да кара по-полека, обърнах се и погледнах настрани: ето го паметника. Дошли сме до него, без да усетим. Както винаги се случва, всичко изглеждаше не тъй, както се виждаше отдалеч: оградата беше много по-широка, самият паметник — много по-висок, от хубав, малко посивял камък. Не беше руски паметник, а гроб. Отпред на паметника се виждаше някаква фотография.

— Чий е тоя паметник, бай Василе?

— На едно момиче, на един немец. Уби се само. Отрови се.

— Отрови ли се! Но тук... и други гробове има.

— Те са нови. Там седем руски офицери са погребани. Тях скоро ги погребяха, през денеси, след битката.

— Но защо се отрови туй момиче?

— Защо. За нищо. А голяма афера беше то!

Той се обърна, настави се по-добре и като го видях как е доволен, че има нов повод да кара полека и да не мъчи кончетата си, дадох му цигара, запуших и аз.

— Голяма афера беше то! — започна бай Васил. — Оттогаз има няма четири-пет години. Туй момиче беше на един немец. Тоя Йоан Фердинандов, дето го срещнахме, е богат, но онзи, бащата на момичето, беше още по-богат. Вайнер се казваше. Негова дъщеря беше, хубаво момиче, като капка. И добро — стар ли, млад ли срещне, ще го разприказва. И такова едно, как да кажа, види, да речем, слънцето като засяда, и ще каже: ай, че хубаво! Види кон или птиче и — ай, че хубаво! Имаме една баба Стояна, тя накрай селото живееше, бедна жена, тя хванала веднъж петела си, взела ножа и излязла на портата — ще го коли. Ето че иде същото туй момиче — Ирмина, тъй се казваше — и: не бива, казва, бабо, да го колиш. Я какъв е бял! Я какъв е хубав. Не бива, кай, не бива да го колиш. На ти един лев, ама няма да го колиш. Баба Стояна взема лева и пуца петела. На другия ден вижда, че иде момичето, хваща пак петела и грабва ножа. И пак откъртва един лев. Ами, такава е една вещица!... Хайде, Арап, хайде!

Та ще ви кажа, ваша милост, дохождат едно лято юнкери от Букурещ — нали тогаз румънско беше. Дохождат, ходят из къра, мерят,

пишат — карти правят. Във всяко село имаше по пет-шест души. Тия, дето бяха у наше село, всички слязоха в чифлика на Вайнера. И Ирмина все с тях. Вечер се приберат, нахранят се, починат малко, след туй засвирят — и танцуват. По харман беше, ще се събудя, гледам, Кокошката подскочила, вече ще се съмне, а прозорците на Вайнера още светят — и танцуват, танцуват. Както и да е, отидоха си юнкерите, замина и Ирмина в Букурещ. После си доде, пак замина и пак се върна. Ама друго стана вече момичето: не приказва, не се смее. Ходи тъй, като пребито, или ще се спре и — мисли, мисли... и един ден зе, че се отрови...

— Отрови се!

— А, страшно нещо беше! Майка й, горката, само дато не умря. Баща й — и той. Стопиха се хората. Направиха тоя гроб, заградиха го и не можаха повече да живеят тука. Продадоха и си отидоха. А, ваша милост, страшна работа беше то!

Изкачихме баира, започнахме да наваляме надолу и конете сами започнаха да препускат. Освен туй тук дъждът като че е бил по-малко и пътят беше поприбъхтан. По едно време конете тъй се засилиха, че бай Васил с мъка трябваше да ги удържа и да внимава добре, да не ни обърнат някъде. Когато слязохме долу в равнището, показа се насреща и селото, дето отивахме. Но в същото време ние навлязохме в местата дето само преди десетина дни бяха станали големи сражения. Цялата местност наоколо беше се смълчала, изтъпкана и оголяла, като че бита от градушка. Тук-там — окопи, навред — черни ями от гранати. Разхвърляни дрипи, гилзи от патрони, оглозгани скелети на добитък. И — гробове, гробове. Тук ще са се били турци, защото на повечето гробове, вместо камък, какъвто тук няма, беше забита някоя тояга. Наоколо, подплашени от каруцата, разхвърчаваха се големи орляци от чавки, примесени с косове.

Бай Васил поглеждаше гробовете, много от тях засипани тъй набързо, че мъртъвците се виждаха, поклащаше глава и казваше:

— Горките! И тях майка ги е гледала...

Като изневидело въз нас налетяха глутница кучета, големи, охранени, зли, изгубили всеки страх от човека. Селото беше напуснато от хората и тия кучета се скитаха из полето, подивели и люти като вълци. На друго място, въз един яр от желта глина, се показва цял човешки скелет, изчистен, зелениясал, усмихнат. Наоколо земята беше

изтъпкана от ситни стъпки. И аз, и бай Васил го видяхме, но нито той, нито аз продумахме нещо. Нямаше хора, нямаше жива душа. В замъгления въздух над тия мъртви полета прехвърчаваха само черните орляци от чавки, размесени с косове.

Стигнахме в селото — село без хора, с празни, занемели къщи, с продънени хамбари, из които беше протекло жито. Скоро аз си свърших работата — и каква работа имах? — предадох едно писмо в щаба, взех друго. Починахме, нахранихме конете и след туй тръгнахме назад. Не исках да мина по тоя страшен път, из който додохме, и казах на бай Василя да избиколи настрана. После, не ми беше добре — усещах, че ще ме втресе, и полегнах в колата. С бай Василя повече не се занимавах и туй като че го усъмни. Навярно си мислеше: тоя човек, както ми каза да заобиколя, няма ли да ми каже да ударя за друго някое село? Безпокойството му растеше. Понякога слизаше, отиваше пред конете и като им дърпаше ушите, за да го ободри от умората, мърмореше:

— Капна добитъка... капна...

Друг път пак слезе, дойде до едно от задните колела, започна да го почуква и си говореше:

Ето че и колелото се разхлопа. Шината ще излезе. Не върви днес и туй то... Не върви...

— Бай Василе — рекох, като се подигнах от каруцата, — карай право за село!

Той се качи, погледа ме, погледа, след туй се засмя и удари конете.

Сгуших се в яката на шинела, дадох гръб на вятъра и се помъчих да задремя. Някъде колата ме раздрускаше и аз отварях очи: виждах бай Василя замислен, понякога срещах усмихнатия му поглед. И пак задрямвах.

След час-два колата изведнъж спря и аз отворих очи.

— Ето паметника — каза бай Васил.

Обърнах се: оградата на паметника беше на няколко крачки.

— Чакай, аз ще слеза — рекох.

Влязох в оградата и най-напред се спрях пред паметника. На овална порцеланова плочка стоеше фотография на младо момиче. Хубави, светли коси, които трябва да са били руси, падаха на една страна и почти закриваха челото. Очите й бяха големи, бистри, а

усмивката... каква доверчива, радостна усмивка! Отдолу с едри букви пишеше: Хермина Вайнер. И още нещо друго.

После се обърнах и погледнах: току пред паметника, на един ред, лежах седем гроба на седем руски офицери. Спрях се пред всеки един. На кръста на всекиго беше написано името на падналия, полкът му, мястото, дето е бил убит, датата. И под всичко туй, което аз не можах да запомня, стояха думите, незабравими завинаги: „Спи, верний син России!“

След мене вървеше бай Васил, спираше се, дето се спирах и аз. Но той като че с други очи гледаше и друго като че си мислеше. Чух го да мърмори:

— Хм... дохождали, пак дохождали. И тя е дохождала. Ей на цветето. Туй цвете сега е турено...

— Какво има? — попитах. — Кой е дохождал?

Той разгъна отчаяно ръце, в една от които държеше камшика, и каза:

— Какво има ли, ваша милост? Все същото, все същото! Жени нали са, все са едно!...

Не го разбрах и погледнах към паметника. Нататък погледна и бай Васил. От овалния портрет се усмихваше Хермина Вайнер.

— Тия казаци — продължи бай Васил, все тъй отчаян, — аз ги познавам. Не познавам всички, но двама от тях ги зная. Преди битката бяха в наше село, в къщата ми бяха. Млади хора, хубави хора, юнаци. Додоха и засвириха с хармоника. Събраха се момичетата на немците, и мойто момиче, и затанцуваха. Нашите момичета знаят да играят полка, от немците се учат. Свири хармониката и танцуват, танцуват, а ония махмузи — дзън, дзън, дзън... Цяла нощ. На сутринта се започна битката. На другия ден ги донесоха на носилка — убити. Хей, ваша милост. Не ми бяха деца, а в къщата ми огън падна. Донесоха и други и всичките ей на, тука ги погребяха. Оттогаз момичетата на немците и мойто момиче Неша дохождат тук през ден, през два и им носят цвете. Ей на, Неша пак е дохождала. Познавам цветето от градината...

Хермина Вайнер се усмихваше. Усмихваше се на мене, на думите на селянина, усмихваше се на седемте юнака, които лежах под земята пред нея. По-тъмни ставаха облаците на небето и вятърът свиреше през дъските на оградата.

Излязохме и се качихме на колата.

— Не ми е за друго — подзе все тъй угрижен бай Васил. — Най-после хора сме, християни сме, а и те, дето се казва, са ни освободили. Ама не е хубаво, кога човек си тури мисъл на сърцето — гледам, съхне момичето ми, вехне, замязало е на сянка...

Селото беше близо и тъй като между другите къщи се показва голяма бяла сграда, дето се виждаха да ходят войници и където навярно беше и комендантът, бай Васил се сепна, шибна конете и ние влязохме в селото със също такова препускане, както когато излизахме.

НА СТРАЖА

Като се събуди през нощта, Малинчев се огледа наоколо си и не разбра нито де е, нито какво става с него. Как беше попаднал тука? Какви са тия високи каменни стени, тия надвиснали сводове, тая тъмнина като в подземие? Накъдето и да погледнеше, Малинчев не познаваше кое какво е, объркваше се още повече и тъй се уплаши, че усети как сърцето му захвана бързо-бързо да тупа. Това трая много малко време. В следния миг като че се поразвидели, някаква обвивка като че се свлече и падна, всичко се смали и прие обикновения си вид. Малинчев си отдъхна и разбра, че са в джамията, където бяха дошли снощи.

Тогава той забеляза, че на прозореца, издигнат доста нависоко и изрязан дълбоко в дебелината стена, стои войник. Мека синкава светлина идеше отвън — месецът навярно беше изгрял, — но тая слаба светлина едва осветяваше само прозореца, стигаше до вътрешните ръбове на стената около него, а оттам нататък всичко си оставаше тъмно. Войникът седеше в единия ъгъл на прозореца, облеган гърбом на стената, лицето му не се виждаше, но личеше, че е малко извърнат и гледа навън. Пушката му беше сложена напреки на колената му. Кой можеше да бъде тоя войник, ако не часовой? ЕДИН часовой имаше вън — тук, на прозореца — други. Повече от това — здраве, помисли си Малинчев.

Той отново щеше да заспи, когато друга мисъл го сепна: кой беше поставил тоя часовой? Той го виждаше за първи път. Снощи, когато заваля дъжд и ротният каза да влязат в джамията, той се позабави вън, за да постави другия, външния часовой. Когато влезе вътре, беше тъмно и нищо не се виждаше. Навярно Карталов, ефрейторът, който тъй обичаше да се разпорежда, когато него го няма, е поставил тоя часовой на прозореца.

И хубаво е направил. Тъй е по-добре, по-сигурно е.

Той искаше да стане, да излезе навън, да види какво има. Но как беше смазан и колко му се спеше! Тежък и страшен ден беше вчерашният: атаката им не успя и те се повърнаха назад, нестройно

сборище обляло поляните като мравуняк, шибано от градушката на гранатите, размятано насам-нататък като буря. Газиха Кара су и едва не се издавиха. Събраха се в една гора, излязоха оттам на гъсти, стегнати маси и отново тръгнаха напред. После пак отстъпиха. А късно вечерта дойдоха в това село, напуснато и разрушено, останало между нашите и турските позиции. Бяха една полурота. Ротният беше изпратил тук-таме по едно отделение и оставаше само неговото, първо отделение. Облегнати на пушките си, капнали от умора, войниците стояха и го гледаха в очите, като че чакаха милост само от него. Завалях дъжд и добре, че ротният каза да влязат в джамията. Сега момчетата спяха като заклани. Защо да става и да ги разбутва? Нека спят.

Особен човек беше Малинчев. Като всички ВОЙници от първия взвод, и той беше едър и висок, но нямаше техния юнашки вид, беше по-стар, малко тежък и отпуснат. Но имаше една добра усмивка, която никога не липсваше от лицето му, и без нея войниците му не можеха да си го помислят, защото той тъй се усмихваше и когато беше сърдит, и когато беше весел. Не викаше, не бързаше. Когато започнеше някаква работа, най-напред накарваше войниците да млъкнат и да го слушат. После бавно започваше да дава разпорежданията си и отначало като че нищо не се разбираше от тях, а накрая всички виждаха, че е прав и че туй, което е казал, е най-умно.

Раздавах, да речем, хляб. Ако се оставеха войниците да го разграбят, щеше да има и сръдни, и разпавии, защото случваше се някои от хлябовете да са смачкани, разтрошени или плесенявали. Малинчев постъпваше иначе: заповядаше да постелят едно платнище на земята и да сложат хляба на него. Чакаше да мине нетърпението на войниците, успокояваше ги сякаш само с усмивката си. След туй изваждаше една костура, привързана с ремък за пояса му, и започваше подялбата: не даваше по цял хляб, а разрязваше най-напред хубавите самуни и всекиму даваше по равна част. След туй по същия начин разделяше по-лошия хляб и тъй — до последната троха. Все тъй, като по-стар брат, бавен и усмихнат, но сигурен в туй, което върши, той водеше войниците си навсякъде: на позиция, в сражение, в походите.

Такъв човек беше старшият подофицер Малинчев и затова укорът, който преди малко беше си направил, че не може да надвие съня си и да стане, не го остави спокоен и след като заспа. Отсега

нататък той започна да се събужда често. Когато за втори път отвори очи, той видя сянката на един войник под прозореца.

— Какво правиш там? — попита Малинчев. — Кой си ти?

— Аз, г-н старши.

— Кой ти?

— Редник Ралев Коста Спиридонов, г-н старши подофицер! Рекох да пия малко вода. Намерих тук една манерка.

— Защо пиеш водата на човека? — каза Малинчев, — Кой е там на прозореца?

Войникът вече се връщаше, но се спря, обърна се и погледна към прозореца.

— Не знам, г-н старши, Ганю гаче ли е. Ганю, ти ли си бе?

Часовоят на прозореца не отговори.

— Той е, Ганю. Мълчи и се хили...

Войникът си легна, сламата наоколо зашумя.

— Хей, земяк — каза той весело, като се обръщаше пак към часовоя на прозореца, — хубаво да вардиш, да не дойдат турците, че ще ни изловят живи...

Пак стана тихо и Малинчев затвори очи. Какъв сън го унася — като че го люлеят на люлка. „Слава богу, каза си той, вън нищо не се чува, защо да ставам?“ И преди да заспи, той пак си спомни за снощната вечер.

— В случай, че ще трябва да отстъпите — беше казал ротният ще заемете селото, като го приспособите за отбрана. Знаете как става, нали? Ще укрепите крайните къщи, ще направите засеки из улиците. А джамията — и той погледна голямата каменна сграда, — джамията може да ви служи за редюит.

„Защо редюит? Какво значи то? Не е ли редут?“ — мислеше си Малинчев и заспиваше.

Не мина много време и той пак се събуди. Часовоят на прозореца си стоеше все тъй, както по-рано. В нищо не беше изменил положението си, не беше сякаш помръднал и пак тъй поизвърнат, гледаше навън. „Браво на Ганя, мислеше си Малинчев, стои на постл си, както трябва. Добро момче е той, Ганю.“ Искаше да му каже нещо, да го похвали, но тъй му се спеше! Спря само погледа си още веднъж на прозореца. Отвън идеше мека, бледа светлина, пропита с тишина, със сън. Тая светлина спираше само на прозореца, не можеше да

освети дори часовоя. Лицето му не се виждаше добре, но изглеждаше, че се усмихва.

Зашумя пак сламата и Малинчев отвори очи: друг войник беше станал, отиде до прозореца, посегна и взе манерката, изправена тъй, че всеки лесно можеше да я види. Чуха се жадни, бързи глътки.

— По-малко пий! — викна му Малинчев. — Кой си ти?

— Аз, г-н старши. Проданов Илия.

— Земяк! — обади се друг войник и по гласа се разбра, че е същият, който по-рано беше ставал. — Я дай и на мене да си наквам малко устата.

Обадиха се и други войници и поискаха да пият. Малинчев не можа да се стърпи, поиска и той. Но в манерката бяха останали само няколко капки.

— Изпили сте я! Изпихте водата на момчето! — разсърди се Малинчев. — Дайте му манерката!

Войникът отиде до прозореца и остави манерката.

— Аркадаш, прощавай! — каза той. — Изпихме ти водата. Ганю, хей, Ганю! Продумай бе!

— Да не е заспал? — обади се Малинчев.

— Какво заспал! Гледа ме като котарак и се хили. Пустия му Ганю!...

Легнаха си всички и се умълчаха. Изведнъж се зачуха някакви странни гласове, гласове на много хора, едни пискливи и тънки, други по-гърлести и след тях бодро и високо се чуваше нещо като „хо-хо-хо!“ — сякаш се провикваха някои.

— Каво е туй? — каза Малинчев.

— Четвърта дивизия е — обади се един войник. Днес е дошла, ей там е зад баира. Войниците играят хоро. Аз още снощи ги чух.

В същия миг гласовете, които бяха замлъкнали се чува отново, но сега по-ясно. Като че плачеха пеленачета, други гласове се смееха, чуваше се пак същото „хо-хо-хо!“ И всичко това се объркваше, сливаше се и се проточваше в зловец и страховит вой.

— Чакали вият! — каза Малинчев. — За каква четвърта дивизия ми разправяш ти, не чуваш ли? Чакали!...

Воят на глутницата стана по-ясен, по-близък и отведнъж спря, като че пресечен от нещо. Никой от войниците не продума. В

прозореца се белееше същата мека и тиха светлина. Часовоят стоеше неподвижен и като че се усмихваше.

Мина се час, мина се повече. Започна да се разсъмва. Малинчев се събуди, искаше да си отвори очите, но клепачите му сякаш бяха се залепили. Все още го унасяше на сън. Изведнъж той чу:

— Я виж, виж... на прозореца...

Малинчев скочи, скочиха и войниците. На прозореца, където сега се белееше и светеше зората, седеше, пак тъй, както бяха го гледали през нощта, не часовоят, не Ганю, а турски войник! Той беше облегнат, почти паднал въз стената, лицето му беше черно, подпухнало, очите изцъклени, пушката му беше на колената. Ни един мускул не трепваше у него. Стоеше като вдървен.

Двама-трима войници се спуснаха нататък, един дигна пушката си, ножът се издигна и светна, но веднага се отпусна надолу.

— Умрял е, г-н старши!

— Убит. Не, не е убит. Няма кръв.

— Хъм, гледай... Умрял, както си стоял... Тогава някой измежду войниците извика:

— А! Той от холера е умрял!

— Излизайте навън! — извика Малинчев. Всички грабнаха раниците и пушките си и един през други избягаха навън.

* * *

Месец по-късно седмина от дванайсетте войници, които бяха преспали в джамията, между тях и Малинчев — те бяха пили от манерката на турчина, — излязоха от болницата и пеши тръгнаха да търсят полка си. Всички бяха прекарали холерата, вече оздравели, само че още слаби и затуй вървяха бавно и се подпираха на тояги, като старци. Много често седяха да си почиват. Тогава Малинчев, със същата оная усмивка, която не липсваше от лицето му, казваше:

— Гледайте си работата, момчета. Лека-полека ще стигнем. Нейсе, прескочихме ний трапа. Ще забравим всичко — болки, мъки. Само онзи турчин, хъм... като че го виждам и сега. Гледам го, седи на прозореца, мълчи и все ми се струва, че се смее...

ЛЕТОПИС

БЕЗОТЕЧЕСТВЕНИЦИ

На булевард „Дондуков“ има едно малко кафене — „Добруджа“. Аз зная, че мнозина не са чували името му, нито подозират съществуването му дори. Защото това кафене не е като големите, елегантни локали, дето всеки ден ще намериш познати и непознати, Тук идат всякога едни и същи хора, идат тъй редовно и постоянно, както членовете на някое конспиративно общество посещават своя клуб, както болните от една и съща болест се събират в амбулаторията на своя лекар. Няколко пъти прочетох из вестниците съобщения, че там, в това кафене, ще стават събрания на добруджанци. Трябвало да се вземат някои решения. Аз не ходих на тия събрания. Но все пак имах неотразимо желание да отида там когато и да е, макар и не на събрание.

Намерих го лесно. Отдалеч очите ми се спряха на новия голям надпис. И макар да имаше нещо жизнерадостно и дори весело в едрите отчетливи бели букви на ясносин фон — сърцето ми болезнено се сви върху това родно име, което четях, стори ми се да пада невидим траурен креп. Влизам вътре. Само няколко души посетители. Най-бедна, най-скромна мебел — никаква разлика от безбройните малки кафенета на предградията. И в самите посетители познати от нашия край аз не видях. Приказвах за най-обикновените злободневни работи, банални закачки и шеги. Аз си поръчах кафе и зачетох вестник, разочарован в надеждата си да намеря тук тежката скръб и болезнения спомен за изгубения роден край...

Но ето влязоха наведнъж голяма група хора. Изглежда, че тия, които бяха вече в кафенето, добре ги познават и са ги чакали. Събраха се наедно всички, разговорът стана по-шумен, по-оживен. Но и това беше предишният празен, лекомислен разговор. Разочарованието ми растеше и аз пак се вдълбочих във вестника си. Внезапна тишина настъпи след малко. Повдигнах очи: говореше сега ниско само един възрастен, вече побелял човек. Дочувах откъслечни думи: „Добрич... Силистра... Балчик... Училищата... Може ли да се търпи.“ Аз знаех вече какво се говореше. И гледах под моя вестник тия хора. Всички

слушаха, но мнозина не гледаха вече тоя, който говореше. Очите им, неподвижни и съсредоточени, гледаха някъде в пространството. Замечтаният поглед на хора, чиято мисъл лети някъде далеч...

Да, разбирам вече всичко. Сърцата се разкриваха, обливаха се в кръв. И през трепетните думи, подобно видения насън, минаваха чудните, далечни картини на родния край. Какво виждаха тия тъжни, замечтани очи? Може би широките, пространни полета в празника на тяхната пролет и красота: високи, изкласили ниви, леко полюшвани от вятъра, като широко смарагдово море. Виждаха родната степ, излегната под грейналите лъчи на слънцето, като засмяна, девствена хубавица, раздиплила до безкрайните хоризонти зелената си атлазена дреха с разкошни, причудливи бродерии от жълт синап, яносиня метличина и огненочервени макове. И над всичко това едно необятно, дълбоко лазурно небе, изпълнено с блясък и лъчи, с дъх на билки и с песните на трепетни чучулиги...

Картини на някогашните хубави дни. А сега? Сега, както тука, и там е зима. Под облачното, безутешно небе заснеженото поле глъхне в безмълвие и скръб. Няма стада, няма пеещи звънци. Селата чезнат, засипани със сняг, и само далеч някъде самотни вятърни мелници лениво и тежко въртят големите си крила, сякаш издигат се и падат ръце, безнадеждно призовават и молят... Навсякъде тишината на замръзнало море. И в тия бели безлюдни полета вятърът гони черни, отскубнати кой знай отде бурени. Така е било цяла зима. Но сега може би това навява по-тъжни мисли, защото напомня участта на печалните изгнаници, прокудени далеч от своя роден край...

Зима — това са дните на почивка и веселби. Нодали има радост сега за тия хора с буйни, смели души, широки и открити като техните полета? Чуват ли се там песни, свирят ли гайди, кавали? О, не! Аз виждам как от мълчеливите кръчми излизат приведени мрачни хора, с неуверени, колебливи крачки, сякаш измъчвани от някаква болест — може би пили много, но с още позаглъхнала болка на душите, с неуспокоена ядна мисъл. Те се прибират рано и аз виждам как вратите нервно се захлопват, ламбите без време се угасват, защото във звънтят сабли и шпори, улицата се пълни с пияния смях и чуждата реч на нахалните завоеватели...

Да, голяма е скръбта в тоя край. Добруджа не е наша вече. Едно траурно име, един болезнен спомен в паметта на цял народ. Скърбят,

зная, всички. Всеки ден аз чувам да се повтаря: „Моля ви се, житницата на България! Най-плодородният край. Елдорадо.“ И нещо се изчисляват изгубените богатства, селата, градовете. Милите тия хора, те тъй убедително и хубаво приказват! И вярвам, че скръбта им е искрена, но все пак това не пречи ни на техния апетит, ни на техния сън. Голямата, непоправимата загуба е за други. Онези, които нямат вече свой роден край, своя родина. Онези, от душите на които е изтръгнато нещо, което оставя пустота на отчаяние и скръб, оставя вечна, неизцерима рана. Те са мъртъвци, които бродят като печални, безутешни сенки в света — тъжната участ на Пиер Шлемиля — човека с изгубената сянка...

Как стана всичко това? Как се случи? Нещастие, което дойде като гръм и болката от което расте всеки ден. Спомням си, бях в една болница в Бургас. Една сутрин виковете и охканията в превързочната ме събудиха по-рано отвсякога. Станах и намерих нови вестници на масата си. Взех един и вниманието ми се спря на съобщението: „Смесената румъно-българска комисия е привършила работата си. Новата граница започва 13 км на запад от Тутракан, 13 км на юг от Добрич...“ Вестникът падна от ръцете ми, почувствувах сълзи на очите си и една скръб, нетърпима скръб... 13 км на юг от Добрич! Значи, всичко, всичко е свършено вече! И преди това аз знаех за нахлуването, знаех това, което се искаше, но истината, страшната истина сякаш едвам сега се разбираше. Така, гледайки още непогребания мъртвец, в тъпата, опияняваща тъга, всичко ни се струва като тежък, кошмарен сън. Но когато скъпият покойник се скрие в тъмния гроб и върху ковчега остро и пронизително зачука хвърлената пръст — сякаш едвам тогава сънят престава, става всичко ясно и непоправимо и душата изпуска отчаяния, горък вик...

Все там в една топла ясна вечер аз гледах през прозореца на болничната стая към морето. Далеч се изправяха мълчаливи планини и пълният месец чертаеше златен пламтящ път върху тъмните води на морето. Дочувах възторжените звукове на „Шуми Марица“, от време на време се издигаше високо ура. Аз знаех, че тая вечер заминават с параход 31. и 44. полкове. Войници от Силистра, Добрич, Балчик, Каварна — от полетата на цяла Добруджа. Не можах да ги изпратя, отдалеч просълзен аз слушах и гледах. Войната се свърши и те се завръщат. Но къде, къде ще отидат те сега? И струваше ми се, че това

не беше ура, а някакво глухо, болезнено стенание. Параходите напуснаха пристанището, видях ги да преминат пламтящата, грейнала струя на месеца и след това да се губят в тъмното море техните ярки, червени огньове. Аз гледах и ми се струваше, че тия параходи, които изчезваха в морето и в нощта, никога няма да стигнат някакъв бряг, че те, подобно на тайнствените кораби-скитници в легендите, вечно ще странствуват, вечно ще търсят нещо изгубено и скъпо...

* * *

Събуждам се, като от дрямка. Да, ето що вижда съсредоточеният, унесен поглед в тишината на това малко кафене. Поглеждам към другата маса. И там същите ширококоразтворени замечтани очи, същият едва чуван шепот: „Силистра... Добруджа...”

Всички живееха с една мисъл, една скръб. Под общото чувство на болезнена носталгия това просто, малко кафене се превръщаше в някакво оброчище, някакъв странен скит, гдето се служеха мълчаливи задушевни литии за тъмен, далечен бог... И всички тия хора, които срещам за първи път, изведнъж ми стават тъй близки и познати, сякаш съм бил много, много години наедно с тях.

Аз плащам кафето си и излизам. Но утре аз пак ще дойда.

ТЕ ПОБЕДИХА

Разхождах се един ден към семинарията. Далеч пред мене се простираше заснеженото шосе, безлюдно и пусто, само с безкрайната си върволица телеграфни стълбове, и в някаква умора и безнадеждност проваляше и се губеше зад хълма. От двете му страни дърветата и храсталаците на градината се тъмнееха неподвижни и сънни, потънали в дълбока замислена тъга. И над пространния парк, над дворовете и редките здания стоеше неподвижна, пепелява мъгла. Ниското, близо до хоризонта слънце потъмняваше и чезнеше в тая мъгла, безжизнено и хладно, като угасваща комета, предметите губеха строгите си реални очертания и целият пейзаж добиваше странната призрачност на сън, наумяваше фантастичното видение на приказка. Но високо в небето, чисто горе от мъгла, ясно и отчетливо се изправяше Витоша, засипана със сняг, царствено горда, унесена в спокойна, тежка мисъл, с неподвижен поглед, който сякаш търсеше далечни спомени в изминалите векове или надничаше в бъдащото...

Аз стигнах до пътя, който се отделя за семинарията, спрях се и дълго гледах. На тоя път се бяха спрели десетина биволски кола. Носеха каменни въглища. Едни широки, грамадни кола, сякаш поставени на колелета малки кораби, пълни догоре с въглища. Керванът почиваше. После коларите станаха и с високи, непрекъснати викове, в които пак прозвучаваше една нота на нежност и обич, заподканяха тежките биволи. И те, привели глави, изопваха ниски като стълбове нозе, тежкият кораб заскриптяваше и тръгваше из стръмния, тежък път...

Отминах по-нататък. Изведнъж ми дойде наум за една малка скулптурна група, която видях на последната художествена изложба — „Те победиха“. Един бивол с широк, масивен корпус на ниски нозе, корпус, в който се таи голяма, неимоверна сила, широко, виторого чело с някаква тежка и апатична, но упорита мисъл. До него — един селянин, опълченец, с широки плещи, с праметната на рамо пушка, с открито, широко чело, на което стои същата тежка, но упорита мисъл. Чувствуваше се една задушевна обич, една безкрайна привързаност

между тия две същества, чувствуваха се невидимите връзки на обща, еднаква съдба...

Когато бях в изложбата, пред тая малка група имаше отрупани много посетители. „Боже, колко хубаво!“ — шепнеха с пламнали очи млади, хубавички момичета. Някакъв строг, навъсен господин, с карне и молив в ръка, продължително се взираше през сините си очила. А добродушен, пълничек буржоа високо и смело казваше: „Да, това е вярно! Те победиха“... Може би той виждаше само един ядовит сарказъм, хвърлен в очите на надути самохвалци. Може би другите се любуваха на оригиналното другарство на човека и животното. Може би. Но и тъй да беше, аз все пак бях уверен, че всички дълбоко в душата си чувствуваха една голяма художествена правда, виждаха един вечен и хубав символ...

Аз зная с каква привързаност, с каква голяма обич се отнася нашият селянин, той и цялото му семейство, към немия безгласен работник — бивола и вола. Другар на цял живот, на весели и тъжни дни. С него наедно той, уморен и приведен, върви след ралото от сутрин до вечер. А малки, дрипави немирници, които никога друг път не биха могли да се запрат на едно място, цели часове, цели нощи се скитат в полето, пазят и пасат тия любими волове и биволи. И връщането от пасбище или от работа е всякога една интимна радост в цялата къща. Галени имена, милувки... И гледаш, някой малък, червен като божур тантурко едва пристъпящ, подкрепян от засмяната майка, подига се и безстрашно подава суха кора хляб на „Сивча“. И кроткото, добро животно предпазливо посяга с влажния си грапав език, добродушно пъхти с мокрите си, широки ноздри и в големите му черни очи грее голяма няма радост. И така е във всяка селска къща. Някога, в загиналите вече религии, това е било един култ. Край бреговете на Нил много храмове са се издигали и много жреци са служили в тях на звездочелия Серапис. Тоя култ невидимо живее и днес. Всеки знае голямата скръб, която селянинът, цялото семейство, изпитва, когато умре — или пък му го отнемат — вола, бивола. Че за това има цяла сълзлива литература! Боже мой, викат авторите, какво ще прави бедният човек, изправен пред глада, пред жестокостта на лихваря. Нещастно резоньорство! Всякога то е способно да направи една права мисъл, едно чисто и задушевно чувство — вулгарно и грубо. Защото не е работата за някакви пари, за някакъв лихвар. Има

много дни, когато тоя затворен и студен човек внезапно се разчувствува, душата внезапно кипва и той е готов да остави пари за два вола на първия кръчмарин, без да скърби. Но сега той плаче сам, плачат децата — плаче жената. Защото волът, който е умрял или е отнет, оставя същата празнина и скръб, като кога умре човек от къщи. Изчезва една душа, изчезва нещо обично и свидно...

Аз зная краища в България, дето на воловете казват „ангели“, и когато момите и младите булки, връщайки се от чешмата с пълни менци вода срещнат на пътя си тежкото, равнодушно животно, което спокойно и важно върви по средата на улицата — те, младите булки и моми, се спират, струват му път, както това биха направили пред белите коси на един старец, пред свекъра или пред всеки почитан човек. Нали това е трогателно и мило? Нали в тая почти суеверна почит блика широката вълна на признателност и обич към честния, беззаветен работник? Това са същите чувства, които Кардучи е вложил в своята малка и проста, но тъй хубава песен за „Вола“.

Това е силуетът на единия.

А другият, широкоплещият, здрав, с наивна и девствена душа селянин — и той е същият жрец на труда. Когато пролет крушата се разлисти и кукувицата закука, това е човекът, който мечтателно и радостно брои, за да види колко ризи ще скъса това лято. Да, ризи, които ще се скъсат от работа, от обилен пот. Човекът, който под високото, ведро небе, замислен, но с обнадеждено сърце бавно крачи и с широк, уверен размах засява житните зърна в черните недра на земята. Сега той е мъчелив и религиозно сериозен и неговият труд достига тържествеността на обряд, на свещенодействие. А няколко месеца по-късно той, щастлив и доволен, изправен пред зелената, изкласила и буйна като морето нива, туря ръка на сърцето си и шепне:

„Сполай ти, боже. Добър плод ни си дал...“

И когато една вечер камбаните в глухото малко село тревожно разнасят злоещата вест за войната, той със същата загриженост, спокойствие и твърдост се готви за новия труд. Труд също тъй тежък, като една сеитба, като една жътва. И ето те двамата напущат родния кът, тъгуват за милувките и смеха на малките палави любимци, скитат се далече по чужди пътища, под чужди небосклони. Но навсякъде те показват своите беззаветни усилия, изпитана душа, железни мишци и сила. Победи гърмят една след друга. Светът се учудва, светът

очарован гледа: и далече, всред посърналите пустини на Чаталджа, под дъждовното небе, в кални пътища, той съзира тях — двамата другари. Да, те победиха!

Еднаква добросъвестност и усърдие и във войната, и в мирния труд. Аз си спомням как тоя честен, добър селянин, тъгуващ сред боевете за своите ниви, често вземаше шепа пръст, размазваше я между пръстите си и казваше: „Да, харна земя. Захар!“... И може би той, широкоплещият работник, влюбен в земята и труда, изправен на брега на Мраморното или Бялото море, също като мужика на Горки, загледан в безкрайната ширина, с въздишка е казвал: „Ех, да беше поле това... че да го разореш!...“

Сюблимен герой в боя и в мирния труд! И сега, в тия тежки, безрадостни дни в едно тъмно упование аз го виждам да се изправя пред мене, да расте като мощен, гранитен исполин, здрав, силен, с девствена чиста дута, с една вяра и една обич: земята и труда. А ниско при неговите нозе, малки, дребни хора горещо се препират за него, викат, махат ръце, вещаят неговите съдбини, чертаят пътя на щастieto му. Но никой достатъчно не го разбира и никой достатъчно не го обича. А той — сега са зимни дни и се попийва — накрехва нехайно рунтав калпак, очите му дяволито се смеят, подмигва лукаво и казва: „Дявол да го вземе! Ще пусна една червена бюлетина, да видим какво ще излезе!“...

* * *

Когато се връщах, отново срещнах кервана коли. Те бяха стоварили някъде въглищата и сега си отиваха. Бавно и спокойно пристъпваха тежките красиви животни и на виторогите им чела се четеше сякаш веселото доволство на изпълнен дълг. На последната кола на кервана седеше един доста стар селянин, в солдашка без пагони шинела и загледан мечтателно в лилавия запад, ниско, като за себе си, тананикаше нещо...

Отиват си вкъщи. Аз гледам дълго след тях. Те ще заобикалят много, защото през големите улици с гладък паваж, дете сега се скитат елегантните дами и мъже с уморени от скука погледи, там строгите стражари не ще ги пуснат. И някъде далеч при Конювица, дете наместо

електрически глобус кротко грее луната, те ще спрат пред малка бедна хижа. С вик и шумна радост ще ги посрещнат рояк боси, палави дриплювци... И когато той, уморен от тежкия труд, вече притвори очи и сън го обори — още веднъж ще си спомни за своите другари — те са близо, дели ги една стена само, и той чува тежкия им дъх и спокойното, монотонно преживяне.

А рано на другия ден те отново ще подемат своя труд.

НА СТАРАТА ГРАНИЦА

Ония, които не са имали щастието или простата възможност да видят поне веднъж в живота си море или граница, всякога таят в душата си неясни предчувствия за нещо загадъчно и странно. И може би те не се лъжат. Защото човек, застанал на скалистия отвесен бряг, под който блещи, играе и шуми безкрайната водна пустиня, застанал на оная рязка черта, дето свършва една земя и захваща друга, непозната и чужда — и тук, и там, той еднакво стои пред една загадка, пред една тайна. Има, освен това, нещо твърде екзотично, твърде изключително и хубаво в живота край едно море, край една граница. Хората на крайбрежията познават и уседналия, някак спокоен и тежък живот на сушата, но познават и капризния ярав на морето, познават бурите, опасностите му. А край една граница в привичния начин на живеене, в познатите, собствени нрави невидимо се преливат хиляди тънки струи от живота и културата на една чужда раса. И животът тъй става по-кolorитен, по-разнообразен. Морският бряг и границата са тия широки прозорци, тия открити веранди, от които може да се обхванат други простори, да се надникне в други мир. Границите често се менят. Макар и по-рядко, понякога и моретата напущат бреговете си. Но и от една някогашна граница, и от едно изсъхнало море всякога остават неизличими следи, които продължават да говорят за един изчезнал, но странен и непознат живот.

Аз никога няма да забравя тия дни, които някога прекарах край една граница. И с радост, и с тъга сега си спомням за тях, защото всичко това е само спомен, само минало. Тая граница не е вече такава. Но аз зная, че там ни времето, ни хората са успели още нещо да променят. Навярно всичко е тъй, както някога. Сред широкото безкрайно поле пак се простира тая правилна, равна ивица, всякога по-зелена, по-светла от цялото поле. Тая ивица, прилична на развита копринена лента — това е границата. По самата и среда върви бял, равен път. Път, тръгнал някъде изпод тъмните сенки на далечни замислени върби, между клоните на които блещят сребърните води на Дунава. После той поема равното, открито поле, спуска се и се изкачва

по ниски хълмове, но върви все направо, върви с нетърпението на самотен пътник, бърза да стигне тъмните вълни на Черно море. Да, аз помня всеки кът, всяка извивка на тая граница. И сега още стоят навярно малките, самотни здания на постовете, стоят и белите километрични камъни, побити върху ниски зелени могили. Всичко е тъй, както някога. Само белият равен път е безплоден и пуст. Някога той сякаш делеше не само полето, а и самото небе, и въздуха дори. От двете му страни, като ярките бои на две чужди знамена, блещяха зелените жита у нас и жълтите, грамадни квадрати на цъфналата рапица — отвъд. Тогава над постовете се развяваха трицветни флагове и всякога по пътя се мяркаха самотните силуети на патрулиращите войници...

Сега тихо и безмълвно е там. Безстрастни и замислени бродят след плуга орачите. Навсякъде бродят и овчари. Някога те се държаха по-далеч — сега стадата се реят върху самата граница. Тъй свободно и непринудено те ходят върху всяка старина: напуснати гробища, обрасли в бурен и засипани развалини... Овчарите, незлобивите деца на полето, това са хората, които по-често от всички други се спират върху всеки остатък, върху всяка следа от миналото, мечтаят, замислят се върху тях...

И сега аз най-често си спомням за него, оня добър старец, моя приятел, с когото тъй често и задушевно беседвахме в тихите топли вечери. Навярно сега той изглежда много по-стар, някак внезапно, изведнъж остарял. Той не е тъй приказлив и весел, както някога, и върху лицето му лежи сянката на мъчителната горест, която лежи и върху целия тоя край. Някога, зная, в чантата си — хубава, овчарска чанта с тежки големи пискюли — той носеше единствената си, най-любима книга — Вечния календар. Дали я носи и сега? Или, може би, той горчиво се е разочаровал и в нея? Защото тая книга, изпълнена с най-уверени, категорични предсказания, не можа все пак да го предупреди — да му подскаже това голямо нещастие, което доде тъй неочаквано, тъй жестоко и неоправдано...

Сега е пролет. По зеленото чисто поле, обляно от меките сребърни лъчи на слънцето, весело и леко бродят стадата. Някаква тъмна, сладостна песен ронят трепетните звънци. Аз виждам добрия старец. Виждам го там, дето най-често се срещяхме. Той е близо до някогашната граница. Върху ниската кръгла могила, покрита с млада

зелена трева, се белее каменният стълб. Старецът хвърля ямурлука си, при него остават да лежат кучетата; сам той напуска стадото и тръгва към побития камък. Той пристъпя близо до него, сваля шапката си, косата му се белее като сняг и за да вижда по-добре, коленичи. Той иска да прочете пак надписите на камъка. Тия надписи, които новите пришелци не знаят и затова още не са ги изличили. Една малка тайна, една скъпа реликвия, която пази полето, която знае само той. И приведен той чете: „България, 83 клм. 2. V. 1900.“ И някъде по-надолу, набързо и небрежно надраскани, още тия думи: „Ефр. Игнат Стоилов. 8. полк.“ Да, това, което той хиляди пъти е вече чел. Той тъй добре познава тия думи, че ясно ги вижда и със закрити очи. Все пак той още се вира в тях, стои гологлав, коленичил. Може би устните му шепнат нещо, може би из угасналите безжизнени очи капят едри сълзи. България! Какъв дълбок и нов смисъл има тая дума. Как трепва и боли душата, как всяка буква дълбоко се врязва в нея, всяка буква открива жива, мъчителна рана. И защо трябваше това да се случи, с какво те заслужиха тая участ? Загледан в това име, коленичил и гологлав пред белия, побит камък, върху зелената ниска могила, той стои сякаш над някакъв гроб, в който е легнал скъп, непрежалим мъртвец...

Милият, добър старец. Той дълго, дълго седи тъй. И когато с глуха, дълбока въздишка се изправи, все тъй гологлав, с чистия сребърен сняг на косите си, той се обръща сега на запад и просълзените му очи се спират някъде далеч. Да, там, зад тия ниски зелени хълмове, по които се извива и преваля път и едни след други отбягват телеграфни стълбове, дето слънцето е увиснало и скоро ще се скрие — там някъде е новата граница. Боже мой, веднага зад тая черта почва друга, родна, хубава земя. Че там и въздухът е друг, и слънцето грее по-силно, и небето е по-хубаво и по-синьо. И всеки кът е там градина, и цветя, и песни. И хората там са добри, всякога засмени, щастливи. Това е чудна земя, това е рай. И как неотразимо привлича тя, как зове! Някога и тук беше тъй, но това като че не е било, като че е сън. И сега там, на новата граница, по неутъпканата още пътека вървят те, добрите някогашни приятели. Той вижда тия румени хубави момчета в сиви шинели, с праметнати на рамо пушки, ножовете на които проблясват на слънцето. Те вървят бавно, от време на време се спират и гледат насам. Те си спомнят, те мислят за тук. Той вижда как в чистите, детски още погледи минава тъмната сянка на една голяма

скръб, припламва и внезапният огън на една безкрайна ненавист, огънят на една свята и непорочна жажда за мъст...

Но те ще додат пак, те трябва да додат! И старецът сяда и с разтреперани, немощни ръце търси пак в чантата си Вечния календар. Той го намира и в страстно неудържимо желание, в някакво добродушно злорадство той бърза да намери по-скоро тъкмо тая страница, запомнена, отбелязана вече, дето стои предсказанието, че след една година, след две може би, но скоро, твърде скоро едно царство ще пропадне и ще се разсипе и един цар ще изгуби своя трон. Справедливо възмездие за тежък грях, за алчно хищничество на чужда земя. И това ще стане, непременно ще стане. Той вярва пак в своята книга; той се успокоява и душата му се облива от топлата вълна на примирение и надежда. И той подига очи: далеч зад зелените хълмове слънцето вече залязва. Ето, скрива се почти. То е тъкмо на запад и само сякаш принадлежи на оная чудна земя. Струва му се, че нежен и ласкав поглед се спира върху него и последните, меки лъчи идат като тиха задушевна милувка...

На старата граница скръбта за изгубената родина е много по-силна, отколкото вред другаде. Тук, близо до чуждата земя, по-силно някога се е чувствувала привързаността към своята. И сега там животът и на най-последния, най-наивния и беден човек добива по-дълбок, по-значителен смисъл, защото в неговата душа по-силно блика сега чистата струя на скръбта за родината. И тая скръб е голяма и обща. Тя е широка и силна, тя дава на девствената народна душа тая дълбочина и творческа мощ, из която се раждат най-хубавите песни, най-хубавите легенди. Те са прости, те са безхитростни, но хубави. Защото в тях душата влага всичко най-скъпо, което има: тъгата и спомена за миналото, мечтите и надеждите за утрешния ден...

ПИРИН

На една вечеринка, в късните часове на нощта, когато веселието достига най-неудържимите си и буйни пориви, млади хора запяха една позната песен — хубавата песен на Пирин. Въодушевлението изглеждаше да е голямо и общо, в очите на всички гореше огън, върху челата падаха кичури коса, чашите високо се издигаха, ръцете се размахваха в смели и заканителни жестове. Беше ли това предвзето и притворно рисуване, или дълбоката и неотразима прелест на тая песен наистина трогваше и вълнуваше всички? Не зная. Но сам аз бях обзет от силно вълнение, едно смесено чувство на скръб, благоговение и възторг, защото пред мене възкръсваше далечен спомен, и тъжен, и хубав.

През май 1913 година пътувахме от Демирхисар за Дойран. Бяха горещи и задушни дни и слънцето хвърляше върху пожълтелите полета тропически жар и ослепителен блясък. По прашното и нажежено шосе войниците вървяха изнемощели, приведени под своя товар, почернели и прашни, с болезнени и трескави очи, в които сякаш стоеше една неизменна молба за почивка, за сянка и за вода. Все пак колоната се движеше бавно, но твърдо и стегнато, с това безропотни търпение и с тая почти трогателна упоритост, които, покрай подвизите на бойните полета, бяха създали и друг, едва ли не по-голям и по-удивителен подвиг — подвига на едно безкрайно мъченичество.

Едва в Рупелското дефиле върху нас полъхна облекчителната и ведра прохлада, която идеше от Струма. Ние минавахме по големия железен мост и под нас шумеше реката, многоводна и широка. От двете ѝ страни, отвесно и право нагоре, подобно на исполински стени, се издигаха стръмни планински урви, изпъстрени със синкави сипеи и тъмна гора. На другия бряг спряхме и се обърнахме назад. Далеч накъде, в посоката, откъдето идеше Струма, в чистия и лазурен фон на небето, като че изрязано и включено в рамка между стръмните стени на прохода, далеч на север, като загадъчно и странно видение, издигаше се самотна и висока планина, покрита още със сняг, сякаш цяла изваена от чист и девствен мрямор. Върху нея блещяха

брилянтните искри на слънцето, обграждаше я отвсякъде нежната синина на небето. Това беше Пирин.

Войниците, забравили умората, подпрени на пушките си, гледаха, учудени и възхитени. Тия, които още пристигаха, отиваха при тях, образуваха се големи групи, простираха се и сочеха ръце. Лицата оставаха неподвижни, очите гледаха мечтателно и унесено, отсечено и кратко се чуваше: „Пирин!“ И всеки замълчаваше, защото това, което пълнеше душата, беше много силно и дълбоко, но като че за него нямаше думи...

За първи път виждах Пирин и аз. Не изпитвах и най-малкото разочарование. Пред моите очи стоеше същият тоя образ, които е въставал във въображението ми сред епичния лъх и суровите картини на хайдушките песни. Аз виждах Пирин наистина хубав, горд, изправен високо в небето и оттам, в царствено величие и могъщество, спрял тежък и неподвижен поглед над всички други планини и усой. И властно и неотразимо възкръсваше едно голямо минало, многоцветният и кипящ живот на цели векове, в които има толкова много величие, толкова много поезия и красота, че не едно събитие е добило фантастичността на приказка и не една личност продължава да живее в боготворението на мит. Над тая земя, в която страданието и скръбта са и сега тъй големи, както преди векове, като че небето е било всякога по-високо и бог — по-чужд и по-глух. И молитвите и упованието, любовта и надеждите от всички хижи, от всички измъчени души са стигнали само дотук, до Пирин. Едно близко и родно небе, в което те са търсели тоя бог, тоя промисъл, който един е бдял над тях. И неговото име, благоговейно и радостно прошепвано от хиляди уста, е: Пиринският цар. Може би най-обичаният и най-желаният цар на земята.

Колко много подвизи, колко свето мъченичество и колко безкръстни гробове на всяка пътека и на всяка чука на тоя Пирин! Пирин, по чиито снежни урви цъфтят еделвайси, Пирин с цветните си и зелени ливади, с прохладните сенки на вековните си гори, Пирин с овчарите и ваклите стада, със студените си кладенци и сините си бистри езера, в които се къпят самодиви. Понякога природата щедро изсипва много красота и много дарове само на едно място и свързва за всякога с него съдбите на един народ. И както в древните религии, в

душата на народа се поражда и живее една мистична обич и поколение към това място. Пирин има това поклонение и тая любов.

* * *

Ние продължихме своя път и след няколко дни вече бяхме в Дойран. Из улиците на града, между хилядите войници от разните полкове и дивизии, срещаха се тук-таме млади хора в зелени униформи и каскети. Това бяха четници, които, както казваха, готвеха се скоро да заминават. Показаха ни веднъж и войводата на четата: млад човек, висок и хубав, с бледно нежно лице и мечтателни очи. Нищо сурово и хайдушко, нищо заповедническо и властно нямаше у тоя замислен и мълчелив момък.

Нашият лагер беше на една височина над самото Дойранско езеро. Една хубава топла вечер ние седяхме пред откритите палатки. Беше вече тъмно, езерото не се виждаше, но целият мрак като че се беше събрал над земята, защото небето, по което горяха безброй звездици, беше по-светло и на хоризонта се открояваха тъмните и тежки масиви на Беласица и Круша. Наблизо под нас градът блещеше с безбройните си осветени прозорци, подобно на грамаден полилей, увиснал ниско в мрака. И там някъде, в прибрежната част на града, дето беше дървеният кей, чуваше се висока глъчка. Скоро от кея почнаха да се отделят малки огньове, които плавно се задвижиха напред. По тъмното и невидимо езеро тръгнаха лодки.

Там се пренесе и глъчката. Един другар се завръщате в тая минута от града и ни съобщи, че това са четниците, които утре заминават, цял ден са се веселили и сега ще правят разходка с лодки по езерото.

Ние заследихме огньовете, които лъкатушеха и се движеха като блуждаещи светулки. Глъчката престана изведнъж и настъпи дълбока и безмълвна тишина. Внезапно гръмна музика. Свиреха песента на Пирин. Но музиката замлъкна, щом свърши първият куплет. Веднага хор от силни мъжки гласове подхвана същата мелодия. Посред тихата лятна нощ високо и ясно се издигаше песента, разливаше се и звучеше в широки, трепетни и страстни струи. Огньовете тихо се движеха, лодките и хората не се виждаха и сякаш из мрака на една бездна

излизаше възторженият и тържествен възглас: „Планино, Пирин планино, колко си, Пирин, хубава!“ Хорът замлъкваше на свой ред и след него почваше музиката и в нейните звукове по-широко и по-силно трептеше това могъщо и непонятно чувство, за което думите на самата песен бяха малко и не достатъчно изразителни.

Рядко аз бях виждал нещо тъй величествено и хубаво. Звездната нощ, мълчеливите планини, натрупаните войници от лагера, тъмното езеро, тоя хор и тая музика. Това не беше разгулното и грубо пееие на весела и безгрижна компания. Това приличаше повече на странен и тържествен обред, на възторжен и религиозен апотеоз. Далеч зад Беласица се виждаха спрени бели облаци. От време на време там проблясваха светкавици, които запалваха минутни отражения в тъмното езеро. Там някъде, зад тия облаци, беше Пирин. Като че тая песен и любовта, и поклонението в нея стигаха до него и тия далечни и мълчеливи светкавици сякаш бяха радостните тръпки на една могъща и родна душа...

Лодките се доближиха и към нас, високо и шумно се разсипа цяла буря от гласове, един вихър от възторг, опиянение и радост. После те постепенно почнаха да се отдалечават, блуждаещите огньове намаляваха, но хорът се редуваше с музиката и далеч вече, като заглъхващо ехо, с една трогателна настойчивост и беззаветна любов замираще рефренът: „Колко си, Пирин, хубава!“

Отпосле почти цял месец ние прекарахме наедно с тия четници. На нашата позиция те имаха най-високия и самотен връх, едно истинско орлово гнездо. Оттам те надничаха и поглеждаха към оная страна, дето още имаше робство и отдето още идеше ехото на страдание и скръб. И всяка вечер те запалваха на своята височина голям огън — предвестна звезда в мъчителните и тъмни нощи там долу, в полето...

На тая същата височина аз срещнах веднъж войводата на четниците, отдавна вече наш познат и другар. Знаех вече много нещо за него. Знаех, че той дълги години е ходил по планините, че е бил близък и доверен другар на Апостола, Енидже-Вардарското слънце. И близостта му до тоя легендарен войвода, всичкото възхищение и любов към когото е тъй силно изразено в това име, което му е дал народът, тая близост, която криеше спомените на много подвизи, после умът и безсъмненото благородство, което се виждаше във всяка постъпка и

всяка дума — всичко това пораждаше едно непринудено и искрено уважение към него. Както всякога, аз го намерих замислен и мълчелив. Пред нас се разстилаше цялата Вардарска долина, виждаше се сребърната ивица на реката, белите здания на селата сред зелените черничеви градини. Аз знаех, че той получава редовни съобщения оттам. Може би сега е по-добре и нови изстъпления и насилия няма? Може би е близо вече и краят на всичко това? Отдавна вече той беше спрял загрижен и мечтателен поглед далеч към Вардара. „Лошо — отговори ми той след дълга пауза. — Там има още много, много работа“...

Разбрах ясно каква дълбока и силна привързаност се таи в душата на тоя човек, въвн от която и събития, и хора остават безразлични и чужди. В тоя студен и отчужден поглед се четеше голямата грижа и страшната отговорност на един възложен завет, на един свет и тежък дълг. Може би последният завет и последната воля на Енидже-Вардарското слънце. Спомних си сега разходката по езерото, музиката и хора, песента на Пирин. И сега още по-ясно почувствувах религиозната почти тържественост и обредност на всичко това. Пред далечното видение на Пирин, като пред жертвенника на един храм, тоя млад и бледен момък и неговите другари поднасяха и обричаха най-чистата си и най-скъпа жертва: своите младини, своята кръв и своето сърце.

Войната скоро се започна и ние се разделихме, всеки по своя път. С четниците повече не се видяхме. Но в първите дни, при първите наши успехи край Вардара, аз искрено споделях в душата си тяхната голяма радост и тържество. Настъпиха тежки и скръбни дни след това. Нашата армия отстъпваше и оставяше зад себе си най-тъмно отчаяние и безнадеждност. В Дойран, сред суетата и безредицата, които пълнеха града, аз се отбих в болницата, за да потърся ранен един другар. Не го намерих, но там неочаквано видях младия войвода на четниците. Още по-бледен и по-слаб, той лежеше с бели превръзки над челото, но които имаше червени петна от кръв. Той не можеше или не искаше да ме познае. Облегнат на възглавниците, той беше възвил глава и гледаше настрана, в пространството, със застинал и тъжен поглед. Същият поглед, с който някога гледаше към Вардара. В тоя поглед пак се четеше страшната отговорност на един тежък дълг, верността на един завет, но имаше сега и някакво недоумение и безкрайна

горчивина. „Там има още много, много работа!“ — спомних си думите му.

Една стара жена, облечена в черно и с кърпа на очи, седеше до него на леглото, приведена и мълчалива. Нямахме тук ни лекар, ни слуга, ни други болни. Те бяха сякаш изоставени от всички, сами забравили за всички. Коя беше тая жена — може би майка? Безмълвна и убита стоеше тя и, струваше ми се, в тая приведена и ридаеща жена беше събрана и въплътена любовта и безкрайната скръб на цяла една страна. Угасваше последният лъч, последният блясък на Енидже-Вардарското слънце! В тишината на една голяма горест умираше един герой и заедно с него умираше една легенда...

ПРИЗРАКЪТ

Всяка голяма епична борба създава една популярна любима фигура, която събира усилията и подвизите на цял народ, на цяла епоха. Създава един безимен герой, който с очарованието на мит живее повече в песните и легендите, отколкото в сухите страници на историята или в мрамора и бронза на официалните паметници. Цял век се измина вече от кампанията в 1812. Може би една от най-стихийните, най-кървавите войни. Като широките вълни на едно море, подгонени от бесен ураган към гранита на упорити брегове, въстава една голяма нация, една голяма маса, върху друга. И светът, вцепенен и изумен, става плах свидетел на най-безмилостния, най-жестокия удар. Дълго след това леденият ужас от разрушението и смъртта живее наред с гръмката слава на победите. Но минават годините. Отделните епизоди се забравят почти, прочутите имена заглъхват в паметта на поколенията, както времето и дъждът заличават най-възторжените надгробни епитафи. Никой не търси безбройните томове книги, посветени на това време, и върху тях лежи слой пепел. Но сред тая непрогледна мъгла на времето изправя се все така високо, живее една фигура още. В кървавото далечно сияние на това минало тя се изправя като внушителен призрак. Това е старият френцуски гренадер. Ние го виждаме още в беззаветния, стихийен устрем в гърмежа и бурите на Бородино, виждаме го, уморен и тежко дишаш от тая колосална борба — намръщен и горд, изправен в огненото сияние на горящата Москва. И не много след това той, нещастен вече, но все така твърд, героичен, се връща назад, търси родния край, загубен в безбрежните снежни полета. Но той намира сили за нови боеве, намира сили да пренесе най-тежкото изпитание: сам да изгори победоносните си знамена. И той отстъпва, преследван от хайката на хиляди врагове, отстъпва като изнемогващ лъв, ранен, с изтичаща кръв, но все още опасен и страшен. И в конвулсиите на последни усилия, той се обръща отново с лицето си срещу сонма врагове при Лайпциг, при Ватерло. Тук сред море от кръв, при последните лъчи на залязващото слънце, сред заглъхващите,

уморени гърмежи на топовете, обезсилен, но непобедим, той умира. Умира една голяма душа, умира една легенда...

Но героите не умират. Има една малка песен, известна на цял свят. Всички я обичат, всички я пеят и всред бурята на нейните възторжени звукове възкръсва мощният, легендарен образ на гренадера. Двама големи художници, Хайне и Шуман, създадоха на непобедимия войник един безсмъртен ореол от красота и поезия. И тая песен още дълго време ще се пее и дълго време още образът на стария гренадер ще пленява трепетните души...

Аз отдавна зная тая песен. В нея има мощното рикание на лъв, има гръмотевичното шествие на победи, има ехото на хиляди ура. И над всичко това топлата, широка вълна на беззаветна привързаност и обич към родината. В тая песен трепти тая сублимна душа, която може еднакво широко и красиво да изживява и ликуващата радост на успеха, и болезнената мъка на нещастieto. Да, има и още едно: вярата в един уречен час, вярата в едно възкресение...

Искам да слушам тая песен. Повече от други път, повече от някога, искам да я слушам сега. Дълбоко вълнение и трепет обхваща душата ми. Аз се радвам, аз тръпна в умиление, в най-възвишен възторг. Защото, когато слушам сега тая песен, наред с чудния образ на стария гренадер, аз виждам и друг, по-познат, близък и роден. Виждам образа на нашия войник. Войникът от трите войни, войникът от безбройните бойни полета, изправен един срещу всички.

И струва ми се, че тая песен е за него. В нея се разлива и трепти неговата голяма душа. Един гренадер на новото време. Но ние сме съвременници. Той е още в нас и ние сме в него. Ние не можем да го видим тъй добре, както не можем да обхванем с погледа си една грамадна сграда само защото сме в подножието ѝ. Но ще минат години, едно разстояние ще се открие от тях и тогава други поколения, в душите на които може би ще трепти по-голям възторг, ще могат да видят по-ясно тая фигура. Пред техните заплени очи той ще се изправи по-мощен, по-велик и хубав, огрян от лъчите на един най-възвишен подвиг.

Излишно е да рисувам сега тоя портрет, който не го знае, който не го е виждал. Едно видение на довчерашен кошмарен сън. Най-едри, най-бързо нахвърляни щрихи ще извикат пред очите тоя образ. Спомнете си: тъмната, смачкана фуражка, често без козирка. Грубия сив шинел,

изцапан от калта на окопите. После това загоряло бронзово лице, гъста брада, тоя равнодушен, но спокоен и твърд поглед, навикнал да гледа в лицето на най-голямата опасност, в лицето пи самата смърт. И една походка трмава, но защото плещите са твърде широки. И тая снага, дишаща здраве и сила, плискана от дъжда, брулена от ледни ветрове, има спокойната издръжливост на бронзова фигура, изложена на всички стихии.

Тая голяма фигура принадлежи вече на миналото. Тя изчезна с последния, заглъхващ топовен гърмеж, с последното сияние на пожарите. Той изчезна също както ония герои на легендите, които след тежка борба, уморени и тъгуващи, се скриват в неznайни пещери. Ние го помним всички, но никой го не вижда. Ние виждаме и сега войници, маршируващи стройно или изправени неподвижно до караулните будки. Но те не са като него. Тия млади, разумни момчета, почти деца, които като школьници плахо търсят очите на своите началници, които тъгуват за село и в ръкава на шинела си крият малко, смачкано писъмце, прочитано насаме всяка вечер. Разбира се, в това няма нищо лошо. Те не са само днес това, което утре ще бъдат...

Той, старият ветеран, се изгуби.

Но вчера аз го видях. Да, вчера, един хубав пролетен ден. Улиците бяха облени от греещи, сребърни лучи, една страстна, опияняваща ласка гали душите, запалва очите, извиква безпричинни усмивки на всяко лице. В такива дни болните повече вярват, че ще оздравеят, в такива дни разкрива криле и потрепва и най-измъчената душа. Би помислил човек, че в такива дни дори и мъртъвците ще напуснат мрака и студа на гробовете, като че виденията стават тъй възможни, както в млечното сияние на една лунна нощ...

И аз го срещнах ненадейно. Разбира се, в това няма нищо чудно, нищо необикновено. Видях един войник. Но един войник не от днес, а такъв, какъвто беше във войната. Аз гледах него — стария ветеран. Боже мой, та това беше той, същият той! По средата на улицата той вървеше приведен, наметнат със сивия си шинел, изцапан и измачкан, като че току-що бе излязъл от окопа. И същото загоряло бронзово лице, покрито с гъста брада. Същият твърд, уверен поглед и мудна, стремителна походка. Единият ръкав свободно се развяваше. Може би едната ръка липсваше...

Може би това беше някой ранен, неоздравял още войник от някоя болница. Но той не приличаше на такъв. Тия болни войници аз съм срещал. Той не беше като тях в нови и чисти дрехи, нямаше тия нови и евтини обувки, купени от някое благотворително общество. Той беше с цървулите, мокри, кални. Като други ранени, той не гледаше минувачите, не търсеше състрадание в очите им. Той гледаше замислен пред себе си. Не просеше, не искаше нищо, апатичен и чужд на всичко...

Той не гледаше никого, но сам събираше всички погледи. И защо душата потръпва, пронизана от внезапната болка на забравена рана? Защо идеше от тоя човек леденият поразяващ, лъх от едно видение, от един призрак? Насреща, по гладкия паваж, идеха натруфени дами, идеха спокойно пушещи мъже, идеха офицери, пригладени и чисти, със сини, пришити в петелките ленти. Но защо разговорът се прекъсва, защо усмивките изчезват и широко разкритите очи не могат да се откъснат от тая странна фигура? Неволно аз бях се спрял и гледах. И струваше ми се, че изчезват зданията, изчезва паважът и блясъкът на топлия ден. Струваше ми се, че виждам пространно, посърнало поле, тежки, дъждовни облаци, кални пътища, запрегнати топове из тях, вълнуващи се безкрайни колони. Откриваха се тия странни и зловещи декори, между които уверено и твърдо пристъпвашето войник. Пристъпваше към мъгляви, тъмни хоризонти, дето шрапнели и гранати чертаят огнените знаци на ужаса и смъртта.

Кой беше тоя странен войник, отде беше дошел, де отиваше? Жив човек ли беше това, или безплътен призрак вървеше из улицата? Аз го следих с очи. Все така безстрастен, съсредоточен сякаш в някаква тежка безрадостна мисъл, той вървеше, премина площада и без да погледне ни Народното събрание от едната страна, ни паметника на Царя Освободителя от другата, изчезна в далечните алеи...

Аз гледах след него. Струваше ми се, че той все така мълчеливо продължава да върви. Ще върви още много, ще трябва да стигне тъжните полета на Тракия, Одрин, Еркене, Чаталджа, да стигне оная велика гробница, където падат вечери на тъмна скръб и болезнена носталгия. Може би той е един от тия безбройни сенки, които безутешни и скръбни бродят там. Може би той е дошел оттам, чакат го там. Дошел за ласката на родния край или за жесток, мълчелив укор на гузни съвести. И отиваше си разочарован и безнадежден. Или, може

би, съзрял сред суровия егоизъм младия, надежден кълн на бъдащото, той си отива доволен, отнасящ за себе си и за другите тая малка утеха, която ще даде сила да се чака търпеливо, да бъде по-малка скръбта за родния край и по-малко да тежи надгробната пръст на чуждата земя.

Аз ходих дълго и тоя странен и поразителен призрак на скорошното минало все още стоеше пред мене. Нима няма да се появи пак някога? По-ясно от всеки друг път аз разбрах, че дори много легенди не са само наивно творчество, а едно тъмно упование, една неугасваща вяра сред мрака на голяма скръб. Аз си спомних старата приказка за крал Артура и рицарите от кръглата маса. Те стоят скрити в незнайно убежище, стоят безмълвни и строги. Но в душите им като жив, тлеещ огън гори тая вяра, която им дава търпението да не чувствуват вървежа и на вековете. Сложили ръце върху тежките си мечове, те безмълвно чакат. Чакат уречения час...

ПОСЛЕДНИ РИМЛЯНИ

Вървах една вечер по „Цар Освободител“. Една от тия странни вечери, които с настойчива последователност отдавна вече се редят една след друга тая зима. Вечери с гъста, ледена и удушлива мъгла, която, погълнала и угасила по-рано слънцето, изведнъж дохожда неизвестно отде, неизвестно как, изпълва улиците, скрива звездите, помрачава блясъка на лампите, потапя целия град в мрака на един зловещ и мистичен хаос. Заглъхва шумната суета на улиците, не се чуват високи разговори и смях, няма големи, весели групи. С подигнати яки, обвити в шалове, приведени и самотни хора се явяват и чезнат в тая мъгла, като блуждаещи призраци. Едно униение и безнадеждност, една тъпа болка смразява, притиска и гнети душата. Чувствува се близостта на смъртта. Нейното идване сега е сякаш неестествено, по-оправдано, отколкото в слънчевия смях на пролетния ден.

И аз не се зачудих, когато наблизко видях драпирания с черен креп вход на една къща. Някой е умрял. Спрях се и зачетох налепените наскоро некролози, твърде многобройни. Покойникът беше именит, стар и заслужил народен труженик: някогашен министър, кмег на София, член на академията на науките, голям магистър. Аз четях некролозите — задушевни епитафи, в които се изреждаха дългогодишни усилия, изреждаха се подвизите на един голям труд, на една голяма любов. Дълъг път, изминат през много години — от пламенния възторг на юношеството до тишината на преклонни старини.

Аз още четях тия некролози, когато неволно трябваше да се отстраня и сторя път. От къщата излизаше също познат на всички обществен деец, борец за черковната свобода, бивш министър, бивш професор и книжовник. Той вървеше бавно, с несигурни, немощни стъпки, подкрепян от своя син или внук, вървеше с угаснал, недвижим поглед, който сякаш гледаше далеч в миналото. Навярно той е бил при покойника, негов другар и връстник. Едно трогателно посещение. Защото той не е дошъл като мнозина други, повикани от етикета, които

са таили в душата си тая малка, егоистична радост, че те сами са живи, че може би още за дълго смъртта ще ги забрави и пощади. Не, той е дошъл с тихото си примирение пред смъртта и застанал мълчелнво пред покойника, не е казал ни сбогом, ни лека пръст, а тихо и нечуто е прошепнал: „довиждане“...

Неудържимо желание и някаква сила, подобна на оная, която увлича и събира хората след импозантните шествия, ме накара да се върна и потръгна след тоя старец. Насреща му идеше живият поток от хора и аз виждах да свалят почтително шапки, да се кланят, някои да се спират и разговарят. А онези, които дори не го познаваха по име, неволно се обръщаха и гледаха след него. Чувствувахе се, че с немошните си колебливи стъпки върви не самият старец, а бавно и тържествено шествува цяло едно минало, изпълнено с подвизи и себеотрицание, шествува духът на цяла една епоха, на цял един народ. Великата памет на това минало възкръсваше сега и оставяше след себе си минутната струя от неволно уважение и почит, както глъчката и разговорите сред пъстрата тълпа внезапно замират, когато се зададат даровете на участието.

И друг път аз съм срещал стария труженик, срещал съм го сам, пак с тия бавни, несигурни стъпки, с угаснал и съсредоточен в себе си поглед, апатичен към всичко наоколо. Струва ми се, че той изнемогва под бремето на една голяма тъга, че дълбоко в себе си е заключил друг, непознат мир. В тия дни на разочарование и безнадеждност неговата скръб е, може би, много по-силна и по-тежка. Нали той е един от малцината останали живи, които, видели някога зората на новия живот в своята страна, доживяха да видят и сянката на великата злочестина, която затъмни дори и слънцето над нея. Това е ненаказаната, тежка скръб на зидаря, пред когото внезапно рухва съвършената великолепа сграда, скръбта и отчаянието на трудящия се работник на земята пред повалената и смачкана от градушка узряла нива.

Всякога миналото ни се струва по-мило и по-хубаво, защото е вече минало. Дори най-нетърпимите физически болки, най-трагичните душевни кризи стават приятни и свидни отпосле, като спомен. Може би и тия хора, които принадлежат вече на миналото, да ни се виждат именно затова по-значителни, по-велики и по-характерни. Може би. Но аз мисля, че все пак в нашето минало, в епохата на черковната и политическа борба има личности, заобиколени с ореола на светци,

хора със силни и широки души, с любящи сърца. Някакви великани, които се издигат над безименното множество, и тогава, и днес тъй високо и гордо, като вековните дъбове над храстите, на една гора.

Те бяха многобройна фаланга от железни борци, които, получили сякаш от самото провидение голяма и тежка мисия, трябвало е да имат добродетели и качества по-големи от тия на обикновените смъртни. Из безутешния хаос, който е покривал като тъмна, беззвездна нощ цялата страна, трябвало е да се създаде и да се изгради сградата на новия свободен и културен живог. И с усилията и смелостта на титани, които градят кула, за да стигнат небето, те почват своя тежък, упорен труд, горди и вдъхновени от съзнанието, че за да бъде тая сграда трайна и здрава, те, както говори и народното предание, трябва да вградят в нея и собствените си души. Те работят. Виждаме ги приведени над книгите в тишината на безсънни нощи, вдъхновени учители сред възторжените и пламенни души на младежи, войводи под кървави знамена в усоите на Балкана, бродящи апостоли от село на село и от град на град. Виждаме ги с оковани ръце да отиват спокойни и горди към бесилките, в безумно отчаяние да разбиват сами главите си о тъмничните зидове, да тъгуват и креят сред горещите пясъци на Анадола. А в душите на всички гори едно-единствено чувство, искрено, силно и свето, като религиозен екстаз: безкрайната обич към родната страна.

Често, когато съм чел някои документи от това велико минало, бивал съм трогвай до сълзи от тая беззаветна до себеотрицание обич. И тоя странен език, изпълнен с руски и черковнославянски думи, ту наивен и безхитростен, ту несръчно риторичен — всякога, когато се спомене отечеството, дългът и обичта към него, изведнъж тоя старинен език става необикновено хубав, топъл и лиричен, добива сякаш ритъма и музиката на народна песен, задушеვნостта на молитва, вдъхновението на химн. Отечество! Какъв дълбок и мистичен смисъл е имала тая дума в тия отколешни дни!

Миналото е по-мило, по-хубаво. Струва ми се, че някога е имало хора, които по-силно, по-искрено и дълбоко са обичали своята земя. От тях днес малцина са живи. Но когато случайно се появят някъде кого не поразяват те с величието и благородството, което грее на лицата им — отразените лъчи на една чиста душа, чиста като снежната белина на косите им. Те се явяват понякога сред суетните и празни множества, отчуждени и самотни, строги паметници на миналото, явяват се с

бавната, мълчелива походка на оживялата каменна статуя на Командора. Те са малко. Като уморени работници, след тежък труд те си отиват един след друг, в сиянието на един светъл заник, отиват си с гордото величие на последни римляни.

Аз бях се върнал и незабелязано се озовах отново пред драпираната с черно къща. Вратите все още зееха отворени, оставени сякаш тъй от самата смърт. Някъде вътре, където водеше хладният и тих коридор, в мрака и тишината на някоя стая, сред трепетния пламък на свещите, лежи сега старият покойник. Искан ми се да вляза. Бих влязъл, ако не мислех за учудените и въпросителни погледи, които срещат всеки непознат. Но аз бих искал да видя това лице, бледно и тихо, със застиналото спокойствие на сън и на почивка, спокойствие, което може да положи само съзнанието за честно изпълнен дълг. Сега там трябва да ходят предпазливо, да приказват тихо. Нали не трябва да се смущава сънят на тоя, който е бдял през цял живот?

ЕДИН СПОМЕН

Има много места и много средства за увековечаване на мъченичествата, подвизите и големите дела. Едно от тях и, може би, най-популярното, привично и любимо на всеки ум — това са годишнините. Народите, подобно на отделните личности, обичат да подчертават и отбелязват паметните дати на живота си и много дни в календари, отредени на светци и мъченици, се посветяват на други труженици и други герои. Ние преживяхме една година, изпълнена с радост и тържество, но и помрачена с нещастие и горест. Всеки ден на тая година има своето събитие, своя празник или своя траур. И когато времето повръща отново дните, всеки от тях донася някой спомен и сключва една годишнина.

Навършват се две години от атаката на Чаталджа. Не виденията на едно минало, а като че виждам суровата и мрачна действителност на тия дни. Нахлуването и настъплението в Тракия ставаше с една невероятна стремителност и бързина. Над разкаляните полета, под облачното и дъждовно небе, войната преминаваше с бързината и свирепостта на буря, която с блясъка на светкавиците си, с тежкия грохот на гърмежите си се местеше от едно място на друго, отминаваше и глъхнеше все повече и повече на юг.

В последните дни на октомври армията беше вече пред Чаталджа. Настъпи напрегната и заплашителна пауза, която все пак даваше радостно облекчение след умората и страданията. Бяха хубави и слънчеви дни. Навред се редяха биваци сред пейзажите на една екзотична природа, разкошна и хубава дори в късната есен: горите пазеха зеленината си, в полетата имаше още цветя, южният вятър идеше на страстни и огнедишащи пориви. Отвсякъде се откриваха нови и невиджани хоризонти, които учудваха и смайваха, подобно па панорамата, която се открива пред очите на пътника, достигнал най-високия планински връх. От скалите на Акаланската височина войниците, облечени в сивите си шинели, със загорели и обветрени лица, можеха да виждат сега на една страна Черно море, мъгляво, тъмно и неприветливо, а на друга — Мраморно море, бяло и светло,

като разляно сребро, задрямало в тишината и негата на топлия юг. Очите се взираха и по-далече, зад мълчеливата и загадъчна линия на чаталджанските хълмове, погледът чезнеше в мъглявите далечини, без да открие нещо, но във въображението въставаше мистичното видение на големия град, безбройни бели минарета, отправени към небето, мраморни дворци, хвърлили отраженията си в огледалото на тихите заливи — всички чудеса и всички тайни на приказките от хиляда и една нощ.

И всичко това, което векове е било само мечта, а сега ставаше действителност, справедливо и естествено даваше вярата в края на едно тържество, в последните дарове на едно щастие, което се беше показало разточително и щедро. В душите проникваше насладата от честно завършения труд и тихият зов на далечните огнища. Но в такива минути на упование и надежда идат големите нещастия, за да бъдат по-жестоки и по-мъчителни. Наместо разбития неприятел, към когото сега нямаше повече омраза, който даже изглеждаше добър, защото беше нещастен — вместо него се яви друг, невидим и непобедим. Яви се холерата. Яви се неочаквано и внезапно, като че в един само час, в една само нощ. Никое сражение не беше дало толкова много и безполезни жертви. И тая армия от калени и изпитани войници, която сама носеше стихията на разрушението и смъртта, против тая напаст нямаше още средства, изтръпна и се смути. Тия хора бяха навикнали да гледат право в лицето на смъртта, но сега тая смърт беше друга, коварна и невидима, тържествуваща и неумолима. Тя се втурваше сред най-голямото безгрижие, сред смеха и шегите, отнасяше жертвите си още с усмивката на устните им, с недовършените им разговори. Неведнъж при първото развиделяване на деня намираха мъртъв тоя, когото през нощта мислеха само задрямал, сложил доверчиво глава върху рамото на другаря си. Няма друг по-страшен и по-вледеняващ от тоя ужас, който беше прострял тъмните си крила над чаталджанските лагери!

Млади и жизнерадостни момчета, които имаха още много сили и много здраве, умираха нечакано и безропотно, умираха с някакво недоумение и с един трагичен въпрос в застиналия и неподвижен поглед. Това напомняше само безнадеждността и жестоката гибел на хора, поглъщани от подвижни пясъци, напомняше безпомощността и

страданията на лъв, който трябва да умре не от друго, а от невидимите жила на отровни мухи.

На 4 ноември се почна атаката. Тарфа, Софас, Калфакъой — това не бяха нищо друго, освен пространни и мрачни гробници. Но ето изтия гнезда на заразата и на смъртта, измежду купищата непогребани трупове, измежду хилядите нови гробове, които още нямаха ни кръст, ни надпис — отново се явиха и потеглиха гъсти и стройни колони. И те изглеждаха пак така могъщи и уверени, както някога. Това приличаше на едно чудотворно възкресение, едно преобразяване, което поразяваше и трогваше. Стихийният устрем, който няколко дни беше спрял неудържимото и непобедимото движение напред, което още запазваше инерцията си, тая скрита и могъща сила на духа живееше още, издигаше се над смъртта, изправяше болните, искаше сякаш да възкреси и мъртвите. Имаше, помня, много войници с бледи и изпити лица, с хлътнали и угаснали очи, някакви мълчеливи и покорни призраци, които отиваха напред, като се подпираха на тояги или на пушките си. Това бяха отбелязаните вече жертви на холерата. Това бяха неизстинали трупове, непогребани мъртъвци, които в увлечението и екстаза на живите и здравите отиваха да намерят още една подостойна и по-хубава смърт.

Аз няма да описвам това голямо и кърваво сражение, няма да търся разумното му оправдание, историческата му необходимост и полза. Може би всичко това да се отрече. Но то ще си остане сражение на най-безумната храброст и на най-беззаветното самопожертвуване. В него няма отделни подвизи и те не могат да се изброят, защото то цялото е голям и рядък подвиг. Мъчно е да се опише и да се обгърне с преценките и разбиранията на ума, както беше мъчно да се разпознае кои от хилядите загинали войници бяха умрели от рани и кои, в самите превзети вече окопи и фортове, бяха издъхнали в последните конвулсии на холерата.

Имаше много и покъртителни епизоди. Между многото разкази, които бях слушал още там, не мога да не си спомня сега особено за един. Тоя разказ се предаваше от уста на уста, повтаряше се всякога тихо и някак тържествено, с това благоговение, което вдъхва всяко мъченичество, и с това непресторено вдъхновение, което иде от всяка легенда.

Рано сутринта, в още мъглявия здрач, някои дружини в настъплението си достигат до Кара су. Изведнъж пред тях се изпречва една от никого неподозирана река, без брод, без мостове, враждебна и зла с дълбоките си и студени води. Да се стои под дъжда на гранатите и куршумите е невъзможно, за връщане назад не може и да се помисли. Една минута мъчително колебание и недоумение у всички. „Напред! Ние ще се удавим, но вие минете по нас!“ Кой или кои са извикали това, не знаа. Тия хора обикновено остават неизвестни и безименни. Но спрените за минута и разколебани редици се хвърлят всички в реката. Мнозина се удавят, но другите преминават и продължават атаката.

За първи път аз чух да разказва това един непознат войник. Наблизо в окопа нашите войници, тъй предани, тъй наивно добродушни сред големите опасности и усилия, внимателно и напрегнато слушаха. Той свършва и всички замълчават. Лицата стават сериозни и замислени, чува се тиха въздишка, погледите бавно се откъсват от войника и неподвижно се спират, устремени в пространството. Някой продумва тихо:

„Господи... Какви момчета!...“ Никой не иска да узнае повече подробности, никой за нищо не запита вече. И какво виждаха тия скръбни и замечтани очи? Не виждаха ли тая непозната и чужда река, широка и ослепително светла в свежестта на утрото, огнения наниз на шрапнелите и под тях спрените на брега вериги. „Ние ще се удавим, но вие минете по нас!“ И ето тая светла река изведнъж потъмнява, спряна, свързана и победена. Маса трупове я запълват, преплетени, притиснати близо един до други в последните прегръдки на задушевна и нежна обич. Твърдо упорство и непоколебима решителност, но и някакво блаженство и странна усмивка стоят на тия бледи и безжизнени лица, върху които падат мокри и разбъркани коси. Вкоченени и оголени ръце се протягат, вчепкани в корените на брега със свръхестествената и страшна сила на предсмъртните минути.

„Ние ще се удавим, но вие минете по нас!“ Какъв трагизъм и каква чиста и безпределна доброта има в тия думи! В тях е цялата душа на любими и млади хора, на мъченици и герои. Ето защо и самата тая случка не се виждаше вече тъй, както всъщност може би е станала, а се рисуваше картината на едно чудо, пред което се благоговее и в което трябва да се вярва. А там, в окопите, ония, които

слушаха тоя разказ, сами създаваха в душите си тая легенда, но вярваха в нея.

И наистина, дълбоките и студени води на Кара су не спряха дружините, които атакуваха Чаталджа. Не ги спряха и хиляди други опасности и пречки. Тоя ден като че ли нямаше една разумна и ясно поставена цел, която методично и упорито трябваше да се постигне. Нямаше връзка, нямаше координирани усилия. Сред влажната и гъста мъгла, която припаднаше и се раздигаше, сред гърмежите и хаоса на един ад, виждаха се тия отделни дружини, всяка устремена по своя посока и свой път, черни купчини от хора, които ту изчезваха, ту отново се показваха на някой гребен, намаляваха се, разпръсваха се и се събираха наново, но отиваха все напред и напред. Те превземаха окопи и след това ги напущаха, влизаха във фортове, застилаха ги с трупове и след това ги оставяха. Като стоманените чела на старовремските стенобойни машини, тия живи ядра се удряха в твърдините на укрепленията и в повратната сила на своя удар се повръщаха назад. А пред тях отново се изпречваше Кара су, все така дълбока и студена, все така враждебна и зла.

На другия ден останалите живи от тия войници стояха в същите окопи, от които бяха настъпили. Нямаше никаква стрелба, не се забелязваше никакво движение. Но това мълчание беше и заплашително, и зловещо, чувствуваше се в него неутихнал гняв и неразколебана сила. И може би затова от всички фортове на Чаталджа се започна трескава и честа стрелба, безвредна и суетна. И това не беше тържеството на една победа, увереността в собственото си надмощие, а страхът и безпокойствието пред един втори и по-страшен удар.

Но втора атака не се предприе. Още много дни войниците останаха в окопите си. Всички стихии, всички лишения и нужди, всички болести и мъки бяха се сдружили против тях. Те не отстъпиха. Тяхното велико страдание беше равно само на тяхната велика любов.

ЕХО

Ние сме твърде далече от тия полета, дето безбройни въоръжени маси с неудържимата и страховита сила на урагани се сблъскват една с друга. И може би, защото още няма опасност за нас, ние всеки ден говорим за войната с едно безгрижно и наивно лекомислие. Не искаме и не можем да вникнем в сложната и необятна загадка на това събитие, мисълта слабее и се помрачава, щом се опита да обгърне всичкия му ужас. А това е най-жестоката, най-колосалната борба, която още в първите си дни хвърли във всяка душа болката и гнета на страшен кошмар. И в тия вечери на кротка и нежна печал, когато на запад угасне и сетният слънчев лъч, на тъмното северно небе като че ли широко се разстила сянката на тревога и смут, и първите хладни пориви на есенния вятър сякаш идат от размаханите крила на смъртта...

Всеки ден идат до нас най-разнообразни новини. Те се чакат, поглъщат се и предизвикват радост у едни, огорчение и злоба — у други. Но струва ми се, между тях има много, които са чужди на всяка партийност и политика, които ясно и открито говорят за радости и скърби, неизменни и вечни. Те намират отзвук във всяка душа, защото са общочовешки.

Прелиствах чужди списания и вестници. В едно немско списание гледах една хубава рисунка — възрастен германски резервист, едър и снажен мъж, широка черна брада, яки плещи — от цялото му същество диша могъщата Кипяща сила на тевтонската раса. Той е облечен в новата си войнишка униформа. А няколко дни по-рано тоя човек е въртял тежкия железен чук, вървял е след плуга или е бил в някоя фабрика, дето сред хаоса на стоманените колелета той е напругал желязото на своите мишци и пред жаравата на разпалените пещи в душата му е горял възторгът на здравия, честен и упорит труд. Сега той е войник. И пак така силен, горд и решителен. Минута на раздяла. В широките си прегръдки той държи най-малкото си дете, усмихва се и го милва. А при него други четири или пет търкат очи с малките си ръце, кроят лица в дрехите на смутената и разплакана майка. Никога

той не е бил тъй скъп, тъй любим и тъй хубав за тях. Но де отива? Защо ги оставя? Все тъй усмихнат и спокоен, с присвити рамене, той повтаря: „Отечеството“... Отечество? Какво е това? Какво значи за тях тая странна дума?

На друго място и в друго списание погледът ми се спира на безмълвна трогателна сцена. Млади войници в радостната и бодра суета, която обхваща всички в началото на всеки поход — бързат към трена. На всички лица усмивка, оживление и радост, китки по шапките, по пушките. И до едно от тия напети и хубави момчета, почти деца, върви стара жена — майка. Тя е чужда на всичкия тоя шум, на тая буйна радост, лицето е смъртно бледо и погледът спрял в една убийствена мисъл. Но като че в тая най-голяма и най-света тъга има една струя на нещо неизбежно и неотразимо велико. И затова и те са тъй хубави и мили, затова и нейното сърце никога не се е препълвало с толкова нежност и толкова любов...

Отново прочитам из вестниците една позната вече случка. Подобно на всяка легенда, която силно поразява въображението и очарова душите, тоя разказ има вече няколко варианта. По-рано това беше някакъв принц, който, заловен в плен и запитан за името му, гордо отговорил: „Аз нямам име!“...Така беше по-рано. После прочетох същото, но вече за някой пленен германски моряк. Последният вариант се отнасяше за авиатор. Но нищо от това. Нищо, че може да е измислена тая история или вярна. Но в нея наистина има нещо хубаво, което тъй се харесва, примамва и затова се превъзсътдава в толкова форми. Това е изменилата съдба на смели, силни натури, нещастieto на герои, които изведнъж се виждат свързани, обезсилени и сломени. Тогава те изпадат в това каменно, презрително равнодушие към живота и смъртта, в което остава да живее само една горда, дълбока тъга. Ние изпитваме подобно чувство, когато стоим пред желязната клетка, в която е заключен орел.

А ето няколко реда, които събуждат недоумение и странно противоречие с идеите на една строга вяра: „Военното министерство съобщава: Франк, депутат от райхстага и виден социалистически лидер, умря в полето на честта.“ За едни това ще бъде печално заблуждение, за други — само логична последователност на една честна и искрена душа. И може би затова през тия редове проблясват

лъчите на ореол, полъхва романтичната прелест на древните рицарски дни.

Но сред безбройните известия и описания от войната има места, има думи, които звучат като горък стон, звучат като пронизителен вик на страшно страдание. В Новое время прочетох тия няколко думи: „Във Вилненската болница се намира на лечение подпоручикът Свещников. Раненият не може да говори, изгубил е паметта си и не може да съобщи адреса на майка си.“ Сухият шаблонен стил на канцеларист. Все пак в тия няколко Думи е разказана цяла една покъртителна драма. Не се споменава ни бащата, ни братя, ни сестри. Търси се майката. И неволно пред погледа ви въстава бледният образ, траурът и това страдание и немощ, при които дори и сълзи не идат на сухите очи.

САМИ

Има една легенда от Едгар По, в която се разказва за някакъв тайнствен кораб, самотен и вечен скитник в безкрайните пустини на океана. Обитателите на тоя кораб са непознати и странни хора, непринадлежащи сякаш на никоя раса, на никоя определена епоха. Но това, което най-много пораждава, е невъзмутимата им и пълна отчужденост от всичко земно, човешко и суетно: тия моряци стоят унесени над своите карти, говорят тихо, движат се като безплътни сенки и остават еднакво равнодушни и спокойни и към най-опасните бури, и към най-дребните случки наоколо. Някаква свръхестествена и могъща воля властвува над тях, някакъв суров и неумолим дълг всецяло ги поглъща и може би само хипнозата на целта, която неотразимо ги привлича, една изпълня душите им с тихо блаженство и безропотна покорност.

В първите дни на войната много се говори за един крайцер и подвизите му в Индийския океан. Аз няма да спомена името му, защото е известно на всички, както е известна и цялата тая история. И както се случва с много хубави неща, може би и тя става вече обикновена от евтиния възторг и празното любопитство на мнозинствата. Уморени от скуката си, разказват, коментират, намират точното ѝ място между безбройните други перипетии на войната, дават ѝ вещата си преценка. Но всичко това нито е важно, нито открива и достига един по-дълбок и по-значителен смисъл. А такъв смисъл тук наистина има, защото това е един от тия редки епизоди, който въпреки неподделната си истинност, изведнъж добиват фантастичната окраска, епичния размах и безсмъртната красота на легендите.

Шепа моряци остават на своя кораб, откъснати от всяка суша, далеч от родния си край, остават без подслон, без пристанище, заобиколени от хиляди врагове и приютени и запазени само от необятните ширини из океана. И оттук, дето би се сломила всяка воля и би отпаднал всеки дух — оттук за тях започва и подвигът, и най-възвишеният хероизъм. Тоя кораб се явява там, дето никой не го очаква, плени, разрушава, нанася удари, бързи и смели, като молния, и

веднага след това изчезва тъй бързо и тайнствено, както се е и появил. Никой не знае вече неговите следи, напразно го търсят там, дето той може би е бил, но вече не е, никой не го вижда и не го познава, но той следи и дебне като хищник. Границата на обикновеното и възможното е вече премината. Това вече не е обикновен кораб, който има размерите, екипажа и оръжието подобно на много други. Всичко това се слива, става неделимо, цялата тая тъй известна и типична постройка изведнъж се одухотворява, изпъква един жив и цял организъм, който под старото си име добива своя собствена физиономия, своя душа. Едно ново стоманено същество, опасно и смело, зловещо в своя гняв и добродушно весело след всяка своя победа, неуловимо и тайнствено, като блуждаещия призрак на „хвърчащия холандец“.

Ето външната и твърде ефектна страна на тая история. Тук има много безстрашие, много храброст, много изобретателност, демонична и лукава. Но това не е всичко. Де е тайната на това неотразимо очарование, което иде от тия подвизи и запленива всяка душа? Само в числото на тия боеве ли, в числото на трофеите ли? Едва ли. Струва ми се, че самите моряци не помнят и не броят тия успехи и че всеки един от тях, веднъж постигнат, като че изчезва в паметта им. Както странните моряци на кораба-скитник в разказа на Едгар По, и те навярно остават твърде равнодушни към една такава радост: това е тъй суетно и тъй нищожно дребно.

Великото и хубавото е другаде и то именно ни поразява и плени. Това е мъжественото и гордо шествие към смъртта, това е величието на самопожертвуването. С жестокото примирение и съзнание на самоубийци, тия хора скъсват всички връзки с живота, ие искат спасение, не молят за пощада. Тяхната гибел е по-ясна и подействителна от собственото им битие и на капитанския мост, наред със своя шеф и, може би, със същото доверие и обич, те виждат призрака на смъртта. Какво може да ги спре, да ги победи, да ги отклони от техния път? Храбростта, безстрашното и смелостта стават вече твърде естествени и се достигат без усилия. Но това, което стои над всички чувства, което огрява и топли душите им, е друго, неземно увлечение, един религиозен почти екстаз, в който те изживяват последните си дни: това е любовта към родната земя. И те са щастливи и безропотно покорни, защото тая любов дава тоя чист възторг, тая върховна наслада и откровение, които, веднъж постигнати, без болка и

без страдание заличават чертата между живота и смъртта и правят простосмъртните хора — херои...

Достойната и красива смърт, сърцата, изгорели върху жертвеника на дълга и любовта към родината — ето източника на тоя лъх от поезия и величие, който иде от тия подвизи и с който са обвеяни много страници на историята. Неволно се събуждат и възкръсват видения от миналите дни: гордите, и спокойни крачки към ешафодите, пламенните погледи, обърнати с упование и вяра към небето из пламъците на горящите костери.

Струва ми се, че виждам нещо подобно. Някъде далеч в-океана, в тиха и топла вечер спира скитникът-кораб. Навярно тоя ден е донесъл нова победа, но това не се празнува шумно и предизвикателно високо. Няма ура, няма музика и песни. И тоя кораб, тъй зловещ за всички, няма сега нищо хищно и пиратско, нищо сурово и жестоко. С открити глави, с очи, обърнати към небето, обсипано с толкова много звезди — моряците допяват вечерната си молитва. И тиха радост пълни душите и сълзи бликат в очите, защото под това чудно небе сега бог е по-благ и по-близък, защото пред тях е трицветното знаме, единственият и скъп символ на далечното отечество, и защото наблизо и надалеч блещи и тихо приказва необятното море — последната и вечна ро-дина...

НАДЕЖДИ

Когато додат дни, които носят бедствия и големите събития са на прага — в душите, на всички става тая рязка и странна промяна, в която се чувства изненадата на първите есенни бури след топлото още и хубаво лято. Много пътища вече никъде не извеждат, забравят се много завети, трудът и грижите за утре изглеждат суетни. Животът запазва обикновените си форми, но тръгва сега с безпомощните лутания на кораб, останал без мачти и без платна. Чувства се близостта на едни край, неизвестността на една развръзка и дните като че остават малко и преброени. И може би затова — непривично безгрижие и трескава жажда за удоволствия, забрава обзема мнозина, подобно на някогашните флорентински дами и кавалери през дните, на върлуващата чума. Но и тогава голямото смущение и тревога продължават скрито и дълбоко да живеят. Умът непрестанно търси някаква опора, душата жаднее за каквато и да е вяра. Някога в такива дни мрачните и строги сибилли са изричали вдъхновени предсказания, които едни са чертаели спасителни пътища на обезверените души.

Нещо подобно преживяваме и ние сега. Голяма и тъмна е тайната на утрешния ден и ние изнемогваме в болезнената, недоумяваща мъка пред едни кръстопът. Кое е позволено и кое не? Де се свършва справедливостта и моралът и отде начева насилието и произволът? Една всепобедна и неудържима сила стои сега над всички традиции, над всички закони, завещани от вековете. Сред мрачното величие на своя ужас и грозота, войната шествува по всички посоки и нейните тежки железни стъпки болезнено се отекват във всяка душа и събуждат ту ледения образ на смъртта, ту лъчезарната усмивка на щастието. И всеки ден и всеки час, подобно приливите и отливите на морето, най-горчивите разочарования се редят с най-смелите надежди.

* * *

Както и по-рано, аз пак срещам из безбройните навалици на улиците малкото мои познати — изгннанници от нашия край. Срещам ги или замислени и тъжни, или с нов блясък в очите, с една особена живост в походката и нервност в жеста. В такива дни аз зная, че нова надежда е стоплила пак душите. Ние се спираме, тихо разменяме няколко думи и се разделяме с радостно чувство на очакване и вяра — малки проблясващи светулки в нощта на съмненията и унинието ни.

Но аз често си мисля какво става сега там, отвъд границата, в заглъхналите безбройни села, пръснати из равните полета, дето отдавна вече стои траурната тишина на къща, в която е влязла смъртта и лежи непогребан мъртвец. Какво става в Добруджа? И струва ми се, че в обидените и измъчени, но чисти души за нашата колеблива и нетрайна вяра място не може да има. Там могат да крепнат и да растат само надеждите. Нима там не се чува глухият и подземен тътнеж на далечна буря? Нима може да се вярва в трайността на едно робство, сега, когато навред се разбиват окови, отключват се тъмници, заличават се граници, възкръсват народи?... Там може би не всичко знаят и не всичко разбират, но дълбоко и силно чувствуват в себе си тоя благоговеен трепет, с който посрещат първия ден на пролетта. Тоя ден, когато в сухите клони на дърветата, в стъклата на затворените още прозорци зашуми топлият южен вятър, снегът се затопява, хиляди потоци запяват, слънцето грее като никога и ясно се усещат облекчителните могъщи тръпки на събудените земни недра. Първият ден на пролетта — благата реч на Исуса, която възкресява дъщерята на Иаира.

През тия есенни дни там, над безкрайните полета, има хубави звездни нощи. Хиляди очи в тия тихи часове се взират може би на юг. И никога тия нощи не са крили толкова много тайни, толкова странни видения и толкова мистичен чар. В непрогледния мрак, далеч някъде, тия устремени очи не виждат ли вълнуващите се потоци на безбройни полкове, не виждат ли разлюляната гора на щикове, силуетите на знамена и в поривите на вятъра не се ли чувствува горещият дъх на хиляди хора? Не идат ли те? Не са ли близо вече? Високо някъде в тъмното небе откъсват се и падат звезди. И сред безмълвната тишина на тия минути и огнени линии сякаш чертаят вещателните знаци на едно очаквано и близко чудо.

Там много чакат и много се надяват. Спомням си сега за един мой добър приятел, дългогодишен учител из Добруджа, който това лято ми беше на гости. Той беше дошел тук, както болните, по съветите на лекаря, отиват да търсят други въздух и друго слънце. И наистина, с всеки нов ден той по-силно чувствуваше опияняващото блаженство на едно оздравяне. Като затворник в първия ден на свободата си, той се радваше и се чудеше на всичко, обичаше всичко. Но една трогателна, нежна и бащинска радост виждах в него особено когато срещяхме войници. Минаваше веднъж едно отделение с музика и знаме. И аз гледах как той с открита глава и със сълзи на очите си се спря и застана в някаква почтителна и богомолна поза пред това знаме и как дълго не можеше да откъса очи от него.

Дните, които прекарахме наедно, оставиха скъпи спомени в мене, защото ние преживяхме тоя чист и възвишен възторг, чрез който само могат да се почувствуват и познаят тайнствените и неразривни връзки с родината. А тогава още всичко беше твърде скорошно и близко, и най-малкият спомен докарваше тъпата нетърпима болка на открита рана.

Една вечер, помня, отидохме с моя приятел в някаква увеселителна градина. На сцената се редяха танци, фарсове и песни и сред сладостната нега на музиката и общото безгрижно веселие, моят другар гледаше всичко това като странни сънища. На сцената се появи и някакъв несръчно гримиран артист, с дълга медна тръба, а на белия гръб на жилетката му се четеше едър надпис: Aida. Той се покланя и почва. Екна тържественият, възторженият химн — химнът при посрещането на Радамеса. Високи, ликуващи и радостни звуци, възторжено и гръмко приветствие на един герой, който иде със силата и красотата на бог. Слушахме едва началото, когато аз усетих, че някои ме дърпа за рамото. Обърнах се: почти не познах моя приятел. Той беше бледен, гримаса на страдание беше изкривила лицето му, устните му трепереха. „Стани, стани да си вървим... Да си вървим!“ — повтаряше, почти викаше той. Опитах се да го успокоя, да разбера какво се е случило, но той с един рязък жест се обърна и тръгна бързо към вратата. Стигнах го на улицата. „Какво ти стана?“ — попитах го. „Какво ли? И тук ли трябваше да чуя туй. И как може, кажи ми, как може? Че това е тяхна песен!“ „Тяхна песен? Не, лю-безний, това е друго, това е из една опера.“ „Защо говориш тъй? Аз сам чух, сам

видях с очите си. С тая песен тяхната кавалерия влезе в наше село... Да, с нея..."

Аз замълчах. Не можех и не исках повече да го разубеждавам. Разбрах, че тъй е било наистина и той добре го е запомнил. А че тая музика била из някаква опера или тяхна собствена — това тъй малко важи. Не, това никога не може да се забрави. Всеки звук, всяка вибрация, като нажежено острие, пронизва и гори душата...

Това беше малка случка, която скоро забравихме. Но със същото, болезнено изменено лице аз видях моя приятел и последния път: надвесен из прозореца на вагона, той бързо потъваше и се губеше в мрака на нощта. Той си отиваше.

Но това беше твърде отдавна. Аз вярвам, че сега моят добър приятел отново чувства опияняващото облекчение на едно оздравяне. Аз вярвам, че най-много вяра и най-много надежди има в неговата душа. Между другото, той беше ми разказал с каква голяма скръб и в какво отчаяние той е обикалял като бродник ноще около училището, затворено и занемяло завинаги. На заключените врати стоял някакъв печат — ненавистен белег на насилие и неправда. Една нощ той, моят приятел, също като разбойник, разбива прозореца, влиза в училището и като из поруган храм на забранена религия, откраднал или спасил последните оцелели светини: една карта на България, един окъсан буквар с образите на св. св. Кирил и Методий. „Те са сега у дома и с тях уча децата си“ — ми казваше той.

И сега, когато тъй често мисля и си спомням за него, виждам едно и също: в малката, полутъмна стая на своята къща, като в някогашните килии, той дава своите уроци. Той е развълнуван, но бодър и жив, вдъхновен и разпален. Показалката леко и бързо тича по окачената карта. Той броди по всички бойни полета, спира се на всички места, отбелязани от смъртта, озарени от подвига. И той говори, говори, нервно, бързо, вдъхновено. Той е бледен, в очите му гори трескав огън, той страда, но той е безкрайно щастлив, моят стар приятел. Ето, той свършва: с твърд и смел размах ръката му чертае, някакви широки, нови линии върху картата: може би други граници, може би възделения образ на една мечта.

А пред затворения буквар, сякаш унесени в чудно хубава приказка, жадно слушат малките ученици, с подпрени на ръцете си глави, с мечтателни очи. Те вече не разбират почти урока, но как

всичко това е хубаво, как неотразимо привлича и вълнува... И високо над тях — над това свято мъченичество и свята любов — трепетният блясък на кандилото откроява строгите черти и издигнатите благославящи десници на двамата солунски братя...

НЕПОЗНАТИЯТ

Това се случи в първите дни на мобилизацията. Влакът хвърчеше в нощта покрай Марица. Ние бяхме пет-шест души офицери в едно купе и всички отивахме по полковете си. Пътувахме доста отдавна, беше ни дотегнало да мълчим и мисълта ни се умори да преповтаря спомените за тия, с които се бяхме разделили. И щом светнаха лампите и стъклата на прозорците потъмняха, вън нямаше какво повече да се гледа, чуваше се само бесният шум на влака, но затуй пък в купето изведнъж стана по-вееело и по-удобно. Всеки почувствува облекчение и нужда да говори, и то за друго вече, не за това, за което беше си мислил сам.

Заговорихме за първата война. Времето, което беше се изминало оттогава, като че беше се изличило и всичко се виждаше скорошно и близко. Повечето от офицерите бяха млади и весели хора, напети, дори твърде елегантно екипирани. Всички бяха участвували във войната. Разказаха се един след други най-различии епизоди, възобновиха се спомените за много хубави и тежки дни. Разговорът се съживяваше все повече и най-после достигна до това нервно и възбудено увлечение, когато всеки е упоен само от своите спомени, вижда само тях, не слуша почти, или пък слуша разсеяно другите и чака да заговори сам. Тогава започват да се прекъсват едни други, говорят едновременно мнозина, всеки лови лакета на съседа си и е щастлив, ако намери поне един слушател. Такъв беше и нашият разговор, когато стана дума за нощните атаки.

По едно време, като се спря под самата лампа, при нас се приближи един непознат поручик. Той пътуваше заедно с нас, но през всичкото време стоеше настрана и мълчеше, излизаше някъде и пак се връщаше, сядаше до прозореца и гледаше навън. Пък и нищо у него не възбуждаше какъвто и да било интерес. Беше облечен твърде скромно, малко възрастен за своя чин, тежка фигура, приведена под широките плещи, неловки и несмели движения. При това едно най-обикновено и неизразително лице. Такива офицери твърде често се срещат из

ешелоните. Но аз забелязах, че очите му горяха някак особено, в погледа му имаше нещо добродушно, снизходително и мъдро.

По всичко се виждаше, че и той искаше да разкаже нещо. И наистина, няколко пъти се опита да започне, но не успяваше да продължи и замлъкваше, като чакаше нова удобна пауза. Най-после той можа да заговори. Помня, че всички направихме не съвсем скрито, макар вежливо усилие над себе си, за да го изслушаме. Нещо особено не чакахме да чуем.

През деня — започна той — две техни дружини били спрени и приковани към земята. Ни крачка напред — косят. Вечерта идва заповед да се вземе върхът на всяка цена. Войниците завързват бели кърпи на левите си ръце, за да се познават. Никакъв шум, никакъв глас, никакво ура не трябвало да има. Мълчеливо и предпазливо, в плътна и гъста маса, скрити от нощта — право към окопите. И тихо, съвсем тихо. Близко са вече. Но ето усещат ги — падат бомби. Нищо: мълчеливо и тихо пак напред. Една бомба пада в първите редици и някой болезнено изохква, отзад това се взема като сигнал за ура и завикват. И, въпреки заповедта да се мълчи, това ура се подема изведнъж от целите две дружини. Две хиляди души викат ура. Един бесен и страшен вик след толкоз напрежение, след като са мълчали със стиснати зъби и затаен дъх, след неизвестността и очакването, след тия плахи и котешки стъпки! След това — кратка борба в окопите, мълчелива, яростна и скрита в нощта, отделни черни фигури, които се затичват едни срещу други с пушки в ръце, спират се и, с широко разкрити очи, втренчено се гледат едни други — преди всичко да се познаят. Все пак белите кърпи помогнали. Тук той бил ранен, и то с нож. Но върхът бил взет.

Всичко това той разказа твърде тежко и несвързано, стесняваше се и малко се запъваше. Но той беше тъй искрен и непринудено естествен, че като изреждаше само случките, ярко и пластично, изпъкваше зловецката картина на тая нощна битка. Но невсички го изслушаха. Другите още по-рано бяха подели своя шумен разговор, така че края на разказа си той завърши само пред мене. Пък и аз отдавна имах на устата си един интересен епизод, исках непременно да го разкажа, и то при общо внимание, затова нетърпеливо поглеждах към другите и най-после отидох при тях.

От тая минута аз не забелязах повече непознатия поручик. Той като че изчезна наново за всички ни. Късно през нощта, когато едни бяха слезли по гарите, а останалите бяха заспали — аз се събудих по едно време и го видях: той стоеше до прозореца, пушеше и, все тъй добродушно усмихнат, гледаше през тъмното стъкло.

Рано сутринта на другия ден влакът беше спрял на предпоследната голяма гара. Ние бяхме слезли и се разхождахме по перона. Нашият другар също слезе. До него беше свален голям жълт куфар, изпъстрен с етикети. Както се виждаше, поручикът оставаше тука. Ние бяхме на няколко крачки от него, когато той се обърна гърбом, отвори презраменната си чанта и извади нещо. Видях, че това бяха ордени. В това още нямате нищо чудно — той щеше да се представи в полка, а редът изисква определена форма и ордени. Той се побави малко и след това се обърна. Съвсем непринудено ние се спряхме изненадани: той имаше на гърдите си четири кръста за храброст. Един войнишки сребърен кръст, същия с бант, един златен и най-послед офицерския кръст за храброст. Сега той изглеждаше преобразен и съвсем друг човек. Спогледахме се един други, гледахме и него, учудени, но искрено зарадвани и възхитени. Забеляза ли това, или не — не зная, но той се приближи към нас без всяка предвзетост и без всеки театрален жест. Величието на скромните има трогателна и странна красота, защото не вика, не се показва, защото е всичкото съкровище на тия хора, но е скрито и случайно се открива.

Със същата добра и кротка усмивка поручикът ни подаде ръка и си замина. Едно момче носеше на рамо големия жълт куфар след него.

Около гарата и по пътя имаше много хора. Поручикът тръгна към града. Вниманието на всички изведнъж премина върху него. Часовите, които бяха наредени край перона, изтегнаха се бързо и изведнъж, като пружини. Другите войници, които го срещаха, отдаваха чест, но толкоз ревностно и продължително, че дълго не снемаха ръце. Две малки момичета, заловени под ръка, гледаха в сините лента, усмихваха се и очите им горяха. Един стар човек с бели коси, облечен в черно, със строго и съсредоточено изражение на лицето, се спря и загледа унесено и с някаква тържественост в позата. И всички тия хора, едни от които бързаха по работата си, и други разсеяно и безцелно се разхождаха, всички се заглеждаха в тоя непознат офицер, образуваха

се тук-там групи, където възбудено си шепнеха и жестикулираха с ръце. После всеки продължаваше пътя си.

Поручикът отиваше пеш към града по шосето, ярко обляно сега от слънцето, прашно и ослепително бяло между двата реда стари акации. Аз го следях с очи и виждах как вълнението между минувачите се отдалечаваше и местеше заедно с него, както в горещите летни дни вятърът неочаквано и последователно преминава по дърветата.

Ние продължихме пътя си. Не можах вече да се срещна с непознатия поручик, не можах да науча кой е и как се казва. Из пътя ние говорихме за него. Но когато заговориха за друго, аз продължих да си мисля за тая среща. Мъчех се да си припомня всяка подробност и всяка случка при нашето пътуване. Спомних си неговата добра усмивка, колко беше внимателен и въздържан, докато ние му отвърщахме с равнодушие и едва ли не с пренебрежение. Спомних си разказа му за нощната атака, това непресторено и искрено вълнение, виждах го тъй, както стоеше през нощта усмихнат и замечтан. Спомних си чак тогава и друго: на гарата, отдето тръгнах, имаше извънредно много народ. Влакът стоеше всред същинско море от хора: викаха, лутаха се, прощаваха се, плачеха, смееха се. И тук, в най-последните редове на навалищата, аз видях една мълчелива двойка: една стара жена и един офицер. Една селянка със слабо и сбръчкано лице, с угаснали очи под белите коси, с широки ръкави на ризата и запретнати и закопчани отзад пешове на кожуха. Те търпеливо чакаха да се отвори път, пристъпваха бавно зад другите, чужди на всичко около тях, но през всичкото време старата жена държеше в костеливата си ръка ръката на офицера. Това беше той — нашият непознат спътник.

ПРИ СТРУМА

Французката бригада, която е разбита при Струма, е бригадата Бротие. Всяка малка или по-голяма единица, в която и да било армия, си има своя номер, с които се именува, но у французите този номер обикновено се замества с името на началника. Това е една традиция, която има нишките си в миналото и в нея живее хипнозата на прочути имена.

Но не е само това. Говорят твърде много и другите подробности, колкото оскъдни и да са. Там е имало зуави, шасьори, кавалеристи. Неволно въображението си рисува ефектна картина, за която миналото дава разкошни краски и широки рамки. Разбира се, новото време е изменило много неща. Но ние си мислим за тия французки кавалеристи, които някога язدهа исполински коне, носеха кюраси и на каските им се развяваха космати гриви. Тия буйни ескадронн, които в битките се появяваха като буреносни облаци и хилядите сабли блещяха и се преплитаха като светкавици. Тъй беше запомнил светът тия железни центаври и атаките им при Шевердинския редут и при Ватерло.

Там е имало и зуави — тия екзотични фигури с широки шалвари и малки червени кепи, които напомнят Алжир, Солферино и Крим. Миналото на шасьорните е по-малко известно, но сам Поанкаре е бивш офицер от тия полкове. Има много фотографически снимки, където той носи тяхната униформа и широкият с увиснали краища каскет стои върху главата му твърде кокетно и на бекрен.

Кирасири, зуави и шасьори — полкове на стара армия — сега извиха колоните си сред маковите градини и жълтите стърнища при Струма. Нека признаем, че нашите неприятели са калени и опитни войници. Но те никога не забравят и красивия жест. Вековете и традициите са стилизирали всичко: униформата и позата, мелодията на командите и патетичния боен вик. И зрелището, което водите на Струма са отразили, е било наистина ефектно и рядко: тук не са липсвали линии и краски, които сме навикнали да виждаме в

картините на Мейсоние, не е липсвало и обаянието на тая старинна слава, която звучи в метафорите на Юго.

Легендата разказва, че Хронос изядал сам децата си. Той е жесток и жестоко се шегува. Времето разрушава днес това, което е било зидано с векове. Нови и паметни страници прибавя към историята нашето време. И може би тия страници някога ще бъдат само недоумение и учудване. Защото малко по-рано читателят ще е прелиствал страници, в които грее сиянието на една голяма слава. Бригади, дивизии и корпуси, които също тъй, наместо номера си, като единствен девиз, носят името на шефа си: Удино, Ней, Мюрат, Даву — и много, много още. Имена, които имат очарованието на мит, и подвизи, които приличат на легенди. Войници, които са обходили земята по всички посоки на хоризонта, знамена, които са се развявали и в горещите, пясъци на Египет, и в снежните полета на Русия. Съдбата довежда тия войски при бреговете на Струма. И външният вид, и заветите на миналото са запазени. Но бригадата на Бротие е разбита. Маковите градини и жълтите стърнища са покрити с трупове, разхвърляни оръжия и дрехи. Всички следи на поражение и паника. Логичният ход на историческите факти е грубо и неестествено нарушен. Нима е възможно това? Кой можа да нанесе тоя страшен удар? Кой е той? Кой са те?

За тях историята и миналото също пазят документи, макар и много по-малко. Но от четири години целият свят ги знае. Синове са на Балкана. И природата, която ги е откърмила, дала им е всичката си мощ и коравина. В мирните дни на труда — това са пастири из планините и жътвари по златните ниви край Дунава и Марица. У тях не всичко е тъй бляскаво, изгладено и изящно, не всичко тъй е подчинено на стила и на тънкия вкус. Униформите са скромни и кафяви, каквато е земята, лицата имат бронзовия цвят на пшеницата, но плещите са широки и ръката, която натиска палешника на ралото, знае да върти и меча. Тая ръка е груба, голяма и тежка като чук.

От урвите на Нидже, Беласица и Али ботуш тия полкове слизат, неудържими и буйни, като порои. У тях много нещо е необикновено и странно, подир тях се низят обози, впрегнати с едри и тежки биволи, те вървят мудно и тежко, но късите нозе са като железни стълбове и на виторогите чела стои същата корава и упорита воля. Тия полкове имат по-малък блясък, но те идат с мрака и сенките на буря. Някога

суровите солдати на Анибала удряха римските патриции право по лицата. Също като тях и тия войници са, може би, не твърде вежливи, но те обичат земята си и гневът им е свещен: техният удар е като мълния и в тяхното ура сякаш се люлеят и ечат вековните гори на Балкана.

Покрай Струма из маковите градини и пожънатите ниви лежат трупове на французки солдати. Кръвта изтича и пои чужда земя, очите, които вече смъртта закрива, в последния миг виждат чуждо небе и съзвездия, които не познават. Смъртта дохожда с болките на разкаяние и скръб.

Те са жертви, които нищо не изкупват.

Там — във водите на Струма — българските войници поят конете си; тежките биволи нагазват в реката с ленива нега. Но има нещо, което говори на сърцето, и песента на голямата река е разбрана реч: вълните на Струма носят хладината на снеговете от Витоша, влекат шума, която са отронили горите на Рила и Пирин.

ОТВЪД ГРАНИЦАТА

Има събития и случки, които са знамение на нещо, което се приближава и неизбежно трябва да стане.

През пролетта на 1914 г. се възобновиха железопътните съобщения между Варна и Добрич. Това беше паметно събитие. Една нова граница, която разумът още не можеше да разбере и да повярва, беше пресякла тая железопътна линия. Отдавна вече релсите на юг от Добрич се провличаха из трева и бурен, като мъртви змии. Острият писък на локомотива не събуждаше вече ехото и черната върволица на влаковете не се промъкваше из градините и лозята на Гаази боба. Но тоя ден, за първи път след войната, щеше да дойде първият български влак. Целият град се готвеше да посреща. Линията и без това беше наскоро прокарана, разходките към гарата в празнични дни бяха нещо обикновено и никой не можеше да предположи, че това невинно развлечение на хилядния народ след малко ще се превърне в неудържима и буйна манифестация. Сетиха се за това, но беше вече твърде късно.

На пръв поглед нищо особено нямаше: пристигаше един влак. Но хората, наместо да пълнят бирариите, притискаха се на перона и около гарата, шепнеха си оживено нещо, очите горяха и нетърпеливо поглеждаха на юг. Те познаваха болката на разочарованията и нямаше да бъде чудно, ако се измамят и тоя път. Чакат дълго. Най-послед се зачува далечното и тежко бучение по релсите, влакът се показва между цъфналите овошки в лозята и пак се изгубва. Всички пристъпват напред, разговорите утихват, очите се взират повече.

Изведнъж из завоя влакът се показва съвсем близо и наближава гарата. Напред е грамаден локомотив. Всяка машина има нещо, което напомня живо същество, но сега това впечатление като че става материално и осезателно. Локомотивът иде тържествено и доверчиво, окичен със зеленина, в ритмичния шум сякаш дишат здрави и могъщи дробове, в последните бавни движения на лостовете има съзнателно доволство и някаква бодра, радостна усмивка иде от мокрите и лъснати железа. Издига се бяла пара и остро пропищява свирката. И това вече

не е обикновеният сигнал, а сърдечният и весел вик на живо същество. Влакът спира сред мъртва тишина. Една врата се отваря и някой слиза на перона: фуражка и униформа, която изведнъж познават, едно лице, което се усмихва на всички. И сега същинска лудост обзема множеството. Ура! Жени и мъже тичат към вагоните, стискат ръцете на кондуктори и спирачи, изпълват купетата, сядат по креслата, говорят едновременно, радват се и плачат като деца. Всичко се разглежда най-внимателно, прочитат се всички надписи. И тия букви, и тия думи, тъй много познати, като че откриват нов и дълбок смисъл. И никой не мисли да си ходи. Искат да ги отстранят. „Не — казват те, — никой не може да ни забрани да стоим тука. Това си е наше, българско е...“ Една голяма и чиста любов се появява стихийно и лудо. И новите завоеватели гледат това, настръхнали и смутени, но безсилни. Може би това са тия редки минути, когато съвестта се събужда и заговорва и в най-престъпните души.

Ние си имахме тогава своите грижи и тая случка има слабо ехо отсам границата. А тя значеше много. Всички грижи, всички желания и интереси, всичкият смисъл на живота там беше се съсредоточил само в тази любов към родината. Враждите се забравиха, задушевно роднинство свърза всички тия хора, които сега еднакво страдаха, еднакво се надяваха и обичаха. Едно ново и сякаш неподозирано досега чувство изпълни душите с мистичната екзалтация на древните религии. Животът си искаше своето. Можеше да се работи и да се говори и за друго, но всякога и във всички случаи, макар предпазливо и тихо, се прошепваше нещо, което огряваше сърцата. Гадаеше се бъдещето, разказваха се случки, които се носеха от уста в уста, като легенди. Това пораждаше надежди и крепеше душите. Не знаей дали поне част от тия разкази минаха отсам границата и дали са известни. Но всички, даже и най-наивните от тях, са трогателни страници от хрониката на това жестоко робство.

Много случки, които при други условия биха били най-естествени и обикновени, сега добиваха особено значение. Името на един човек стана известно в целия край и се украси с ореола на рядко мъченичество: за него твърдяха, че наскоро след окупацията той умрял само от скръб. Животът му, помрачен и злочест, е угаснал постепенно и бавно, както догаря една свещ. Още в първите дни бяха затворени всички училища. Вратите бяха подпечатани. Разказваха за един учител,

който една нощ разбил прозореца, влязъл в училището и защо? — Да прибере картата на България и образа на св. св. Кирил и Методия. На новата граница се появява непозната и странна контрабанда: един кннжар, с риск на живота си, прекарва с чували български буквари. „Идат — разказваше той, — идат бащите и ми казват: не искаме техния език. Ние сами ще учим децата си. Донес ни буквари!“ И той пренасяше тая опасна и забранена стока.

Насилието и кървавите обиди се понасяха с търпение и стоицизъм, които учудват. В тия разкази ще се почувствува, може би, скръбно примирение и немощ. Но това е само външно тъй. Защото тия хора бяха калени и здрави. Те служиха в полкове, които обходиха всички бойни полета, полкове, които знаяха само победи. Дълбоко в душите се таеше омраза, клокочеше мъст и тежката ръка неволно се свиваше в юмрук. Но те знаяха, че не трябва да се бърза. Те чакаха деня и чувствуваха, че той е близо.

И тоя ден дойде.

Полетата на Добруджа — това с безкрайно море от златни ниви. Любовта към земята и към труда тук има възторжения си апотеоз, който се вплита в религията и даже я замества. Там има оригинален обичай, с който се посреща Гергьовден. Вечерта срещу празника вратите на всяка къща и на всяка сграда широко се отварят, окичват се със зеленина, а на праговете се прикрепват запалени свещи. Чака се нещо тържествено и велико: утре дохожда светецът, който ще благослови нивите и ще им даде плод. Нещо подобно става и днес там. Може би вратите не са отворени, няма здравец и свещи. Но всички чакат, душите са открити: иде нещо пак тъй велико и тържествено, иде освобождението! Кандилата мъждеят пред иконите, никой не спи, душите тръпнат и се прислушват. Чуват се топовните гърмежи и далечни светкавици блещат над хоризонта. Те идат, идат вече! Утре още ще чуят ура, което познават, ще видят знамена, под сянката на които са се били.

Мили хора, аз чувствавам радостта ви. Не едни очи през сълзи ще погледнат към небето, не едни ръце ще се прострат към него и не едни уста ще прошепнат: „Нине отпущаеши!“...

УСТРЕМ

Намесата на Румъния през 1913 година ни донесе неизброими злини. Това беше престъпление, което и най-загрубялата съвест няма да оправдае. Но в тая водевилна кампания имаше нещо весело и комично и въпреки най-разнообразните интереси и политически възгледи, светът не можа да скрие усмивката си и злъчния си сарказъм. Пред очите на всички се разиграваше същински фарс: надутата поза на августейшия главнокомандующ, който обикаляше бойни полета, по които липсваше неприятел; дълбокомислената и тънка работа на Авереско, който, замислен над картите, даваше директиви на една армия, разпръсната из лозя, из бостани и градини; лудите овации на онзи офицер, който пръв беше влязъл в Силистра, и то защото това зависеше само от силите на коня му, и най-послед, като последна фигура на тоя пъстър карнавал, идеше оня прочут генерал, който начело на ескадроните си дигаше прах по големите пътища и плашеше жените и децата — тоя смешен Дон Кихот, който се наричаше генерал Мустаца.

Латинската кръв дава на тоя народ пустославието и лекомислената жажда за ефекти. Разпаленото въображение и суетата дадоха на разбоинишкия поход мирово значение и детинската игра на криеница се нарече война. Намери се и възторжен и пламенен бард — Режиналд Кан, който с всичкия блясък и елегантност на французката реч възхвали тоя, според него, великолепен елан на румънската армия. Разбира се, той не забрави да изплете венци и на храбрия Мустаца. Може би от тая апология се роди идеята за възпоменателния медал, който румънските войници получиха от краля си. Тоя медал е любопитен документ. На едната му страна стоеше надписът: „На вас, храбри миротворци!“ А на другата: „От Карпатите през Дунава на Балканите“.

В продължение на три години тая злополучна фраза беше в устата на всички оттатък Дунава. Тя беше и славословие, и наздравица, и поздрав. Напоследък тя стана и гневна закана. Тия хора, подобно на чакали, искаха плячка, дебнеха, заплашваха. „От Карпатите през

Дунава на Балканите!“ През магическите фрази на Режиналд Кан се рисуваше новият елан на победоносната армия. Не липсваше и девизът: по-рано — за мира, сега — трябваше да се спаси цивилизацията. Образът на войнствения Мустаца беше изчезнал, затуй пък тайнствено се прошепна името на някой си Арслан. Трябваше да се извърши някакво чудо, което ще порази света. Но съдбата жестоко наказва всяко заблуждение. Фарсът започна този път много лошо.

Устремът на една победоносна армия е нещо съвсем различно от кухите хиперболи на Режиналд Кан. Румъните разбраха и изпитаха това. Това е буря, която дохожда неочаквано и стихийно. Над изтръпнали села и полета тя хвърля сянката на тежките си облаци, огрява нощите със сиянията на пожарите си, изпълва простора с гърмежите си. Даже върху картата само нейният път поражда с бързината си и могъщия си размах. Хиляди названия на села и местности, които никой не беше чел. И ето, из довчерашната неизвестност на тия слова изпъкват имена, които високо говорят, запомнят се от всички и наред с прякото си значение добиват нов и мистичен смисъл, подобно на огнените надписи, за които разказват легендите. Тия имена са вече много: Баладжа, Кочмар, Алфатар, Тутракан, Сарсънлар...

Има една проста и наивна войнишка песен. Над ритмичния шум на стъпките и стремителните вълни на стройните колони бодро звучи рефренът: „От Дунав до Бяло море българска войска снове!“ Това не е художествена картина на едно въображение. Безизкуствено и образно, както у всички умотворения на народа, от обикновените думи иде епичният лъх на битки и трудни походи, изпъкват далечни и странни декори: снеговете на Шар, албанските пустини, урвите на Беласица, Бяло море, Дунава и равните полета на Добруджа.

Новите дела са достойно продължение на досегашните. Други са само рамките. Но все пак рядко е имало подобно стремително и неудържимо нахлуване. Равнините на Добруджа като че са създадени преди всичко за кавалерийски действия. Там есенните дни дават особена прелест на пейзажа: открити и чисти полета, само жълти стърнища, сред които белите пътища чертаят исполински кръстове. В бистрия и кристален въздух перспективата се губи — отчетливо и ясно се вижда наблизо и надалеч. Сред тия полета, под необятното небе, далеч на хоризонта се появява черната и подвижна кавалерийска маса.

Бързите вълни заливат жълтите стърнища. Сякаш тъмни облаци се подигат върху ниския хоризонт. Саблите припламват на слънцето, като светкавици. Кавалерийската атака е дело на секунди. Тук сложният механизъм на войната е невъзможен и излишен: картите не се гледат, разстояния и ъгли не се измерват, телефоните не са необходими. Липсват даже и командите с глас. Наедно и наблизо са всички: от първия началник до последния войник. Земята кънти под тежките копита, конете нетърпеливо пръхтят. В тоя смесен шум се губи и заглъхва всеки друг звук. Но всички гледат онзи, който язди напред: за минута той се обръща назад, всички срещат строгото лице и запаления поглед, всички разбират и решителния и недвусмислен жест на ръката, която високо размахва саблята. Може би в тая минута прозвучават тръби: тревожни и трепетни ноти, които веднага замлъкват. По-нататък всичко е вече бесен порив на вихрушка, която в облаци прах се носи из полето...

Тия бързи и светкавични удари зашеметяват. Хвъркатите ескадрони се появяват навсякъде. Преди още да се разбере какво става, телеграфните линии и в най-далечни пунктове се развалят, съобщенията се пресичат, отделни дружини се избиват и разпръсват, топовете остават по пътищата, изоставени и безмълвни. Полето става несигурно и опасно и всичко, което може да се спаси, се прибира към крепостта.

Но към тая крепост бавно, но сигурно пълзят колоните на пехотата. Исполински полип, който протяга и сграбчва с корави и хищни пипала. Тая крепост е яка и надеждна. Щурмът ще трябва грижливо и научно да се подготви, може би ще се почне бавна и методична обсада. „Неприятелят изглежда уморен“ — гласи едно съобщение от Букурещ и в него звучи плаха надежда. Но тоя неприятел съвсем не мисли да почива и да се бави. Живи ядра полетяват отвсякъде към крепостта, стремителни и бесни атаки, които напомнят съкрушителните удари на древните стенобойни машини. Фортовете падат един след други, сякаш само от стихийните вълни на урата. Ужасът и паниката достигат тия граници, когато смъртта е избавление и почивка. И докато хиляди, вцепенени и бледи, слагат оръжията и знамената си — други в безумно отчаяние се хвърлят във вълните на Дунава.

Сребърното огледало на реката блещи между зелените брегове. Тая река е запомнила виденията на много векове. Тя помни и тия тълпи, които преминаваха през нея, нахално безгрижни, разюздано весели, подобно на шайка, която знае, че къщата, която ще обира, е отворена и стопанинът липсва. Великата река отрази равнодушно това зрелище. Равнодушно и безстрастно и сега тя повлече върху вълните си труповете на хиляди мъртъвци.

БАЛАДЖА

Баладжа е на петнайсет километра от Добрич. Оттука започва същинската Добруджанска степ.

Под необятния купол на небето ниският хоризонт затваря грамаден диск, върху който блещи златото на узрелите ниви. Една бяла линия, обтегната като конец, пресича жълтото поле — това е шосето Добрич — Варна.

Някога, преди да се построи железопътната линия, по това шосе имаше голямо движение и някакъв особен идиличен живот. Цели кервани коля непрекъснато вървяха в една или друга посока. Пътниците пътуваха с файтони. Това е, както навсякъде, но даже съсловието на добришките файтонджии имаше това богатство и оригинален колорит, който изобщо отличавахе живота в Добруджа. Тия хора приемаха да карат само великолепни коне. Печалбата беше на второ място и занятието за тях преди всичко беше увлечение и страст. Защото в този край слабостта към хубавите коне не е чужда на това чувство, което и в най-култур-ните страни чрез спорта е превърнато в същински култ.

Файтоните и колата, които някога пътуваха по шосето, оставиха едни от най-живописните картини от миналото на този край. Богатството, амбицията и надпреварването обличаха действителната нужда с баснословен блясък и лукс: явяваха се коне, които можеха да се впрегнат и в царска колесница, красиви и силни животни, облагородени от нежните грижи и любовта към тях. Трябваше да се чуди човек на тия разкошни и фантастични сбури, обкичени с металически копчета, с пискюли и ленти, на разноцветните ширити, вплетени в гривите и опашките на конете, после дългите и тежки плетеници със звънци — тия звънци, които в ритмичните и звънки удари на копитата разсмиваха весели и пеещи звукове, като че наред с файтона в лятната мараня се носеше песента на щурци.

По този път имаше две станции, където пътниците неминуемо трябваше да се отбият: Саръгьол и Баладжа. Ханът в Баладжа привличаше с хладната сянка на старите си акции. Тук можеше добре

да се похапне и да се отдъхне от жегата. Но забележителен беше и съдържателят на хана. И той също като клиентите си — файтонджиите — туряше някакво лично удоволствие над материалните интереси. Той имаше голям чифлик в Баладжа, цели стада добитък и овце и тоя хан надали можеше да прибави нещо към богатството му. Сякаш той беше го построил само да може да се любува на пъстрото и шумно движение по шосето.

Вътре, в широката стая на кръчмата, той седеше на издигнат турски диван, с килими и възглавници. Беше вече стар човек, но още здрав, твърде запазен, бялата коса и неотскоро бръсната брада се белееха около червеното и едро лице, като острите игли на скреж. Той приказваше малко и рядко някой се виждаше при него. Седеше си обикновено сам, с ПОДБИТИ нозе под себе си, в неподвижна и вкаменена поза, която напомняше някой истукан на Буда. Тютюневият дим рисувахе кръгове около лицето му и кафето в голяма турска чаша всякога стоеше пред него. Но старецът често поглеждаше през прозореца. Изглеждаше, че движението по пътя и гостите някак интимно и своеобразно го забавляват.

Ония пътници, които веднъж бяха минали оттука и след няколко години случаят отново ги доведеше в Баладжа, намираха стареца в нищо неизменен — в същата поза и на същия диван. А сам той много нещо беше видял от прозореца си. Минаваха всякакви хора, млади и стари, богати търговци, ученици, чети жетвари. Сватбари понякога пееха и танцуваха в градината, понякога пък бавно се приближаваше към хана някоя кола, в която имаше ковчег, обвит с черен креп, и жени, които плачеха. Животът показваше многостранното си лице пред прозореца на стареца. Но над всичко — едно се чувствуваше най-силно: в тая артерия, която свързваше двата града, биеше здравият пулс на един богат и цветущ край.

Прекараха железопътната линия и движението по шосето почти спря. Все пак сегиз-тогиз старецът виждаше нещо от прозореца си, което го развличаше. Един есенен ден той видя и тия млади и буйни полкове, които заминаха на юг. Викаха ура, свиреха музики и посред жълтите стърнища шосето почерня от живия поток на хилядите войници и кола. После всичко утихна и над полето остана само лека мъгла от бял прах.

Шосето отново опустя. Не минаваха вече файтоните с хубави коне, нямаше весели пътници. Но старецът не се отчайваше. Той беше вече доста стар и очакваше едно: да се върнат войниците, които беше видял да заминават.

Но те се забавиха твърде много. И вместо тях дойдоха други. Това бяха чужденци, нахални и груби, пияна шайка, която изпълни хана, викаше, ругаеше, искаше само да яде и да пие. Старецът даде всичко. Сам той запази неподвижната си поза на дивана, по-строг и по-каменен, подобно на ония беловласи сенатори на Рим, които готите бяха взели за каменни статуи.

Най-после се върнаха и те — българските войници. Но това беше едно от най-тежките зрелища, които старецът беше видял от прозореца си. Ония, които бяха обходили толкова бойни полета и бяха само побеждавали, тук, щом прекрачеха някаква нова граница, която никой не знаеше защо и кой беше поставил — тия хора, които се биха, за да освобождават, сами влизаха тука като роби. Но те бяха горди и силни и в нещастieto си. Униформите бяха изпокъсани и кални, по телата си имаха незаздравели рани, но гърдите бяха окичени с кръстове и очите, които бяха виждали смъртта — гледаха открито и спокойно. Но в тия очи гореше и някакъв скрит, зловещ огън. Румънските войници конвоираха неволните пленници, въртяха се около тях, дъвчеха нещо, предизвикателни и груби. Те знаеха, че лъвът е в клетката, и уверени в безсилието му, можеха да го дразнят и да му показват нажежено желязо.

Това ставаше при Баладжа.

При същото това село румънските войски бяха разбити още в първите дни на войната. Преди бягството си те запалиха селото, убиха жени и деца. Не зная дали старият съдържател на хана е между живите. Може би съдбата го е пощадила, когато още веднъж е завъртяла пред прозореца му колелото на събитията. Може би той е бил пак на дивана си, когато под него е блеснал ножът и се е показала кафявата униформа на първия български войник. Верен на навика си, старецът не е променил неподвижната си поза. Но неговият поглед е гледал навън: тоя поглед, когато в очите сякаш се събира цялата душа, ликуваща и щастлива.

ДОБРИЧ

Отвън Добрич не се различава много от който и да било по-голям провинциален град. Наблизо и на юг е пространният и равен хълм Яланджи баир. По него слиза шосето от Варна и оттук се открива пълната панорама на града. Всички здания са нови. Високо над покривите се изправят няколко бели минарета и към тежките форми на новата архитектура се прибавят екзотичните линии на Ориента. Градини и зеленина на овошки почти няма и нищо не смекчава ярките бои на зданията. И ако има нещо оригинално в изгледа на тоя град, то е странната илюзия на мираж, която неизбежно иде през летните дни: облян от слънце, разноцветният град е открит и уединено блещи сред безкрайната пустиня на полето.

Но тая външна тишина може само да измами. Вътре градът поразява изведнъж с голямото движение и шумния си живот: непрекъснато гърмят каруци из улиците, редят се една след друга работилници, в които кърваво грее жеравата на огнищата и звънтят ударите на чука. Трите четвърти от града са магазини, всевъзможни работилници и големи складове със земеделски машини. През всички часове на деня около тях, като мрави, се трупат, разминават се и бързат тълпи от хора. Навсякъде кипи трескав и шумен живот. Чувствува се ясно, че тука е могъщият двигател на голям и сложен механизъм, че тоя град е сърцето, което импулсира живота на цяла Добруджа. И наистина, още преди железопътната линия да го свърже с морето, наричаха го Суха скеля. И в значението му на централен нерв е всичката тайна на богатството и бързия му напредък.

Има едно време през годината, когато това се вижда най-релефно. Това е през май, когато се открива ежегодният панаир. Добришкният панаир не е от ония анемични сборища, които само традицията и любопитството още поддържат по други места. Това с наистина един голям пазар, едно универсално изложение и, в същото време — някакъв символичен битов празник.

Панаирът се открива през май. В тия дни нивите са в най-буйния си растеж. Навред, додето очи стигат, е само един ниви, зелени още, но

вече високи, гъсти и изкласили. Сред това море селата остават като малки и самотни острови, пътищата се превръщат на тесни и дълбоки коридори и когато вървят кола по тях, отдалеч ни конете, ни колелетата могат да се видят: наравно с вълните на класовете, като лодки, се виждат сандъците само и хората в тях. Два тона има в тоя пейзаж: синята ведрина на небето и зеленината на нивите. Но тук плени не разнообразието и пъстротата, а мистичната прелест на всичко, което е безкрайно и огромно. От цялото поле иде радостта на щастливо материнство, благодатният плод зрее сред блясъка и пищната красота на цялата природа. Неволно човек иска да снесе шапка пред тоя колосален труд, душата се пълни с възторг пред могъщата хубост на земята.

Такава е Добруджа през месец май. При панаири в Добрич се трупат многохиляден сбор. Цялата околност се превръща на същински лагер. Тия хора слизат от колата си доволни и радостни, защото в очите им блещи златното отражение на буйните ниви, защото, като обърнат погледа си към небето, виждат шиповете на тъмни облаци — излива се благодатен дъжд над зеленото поле. Празникът на труда е в душите на всички. Както в античните религии, веселието се налага като необходим и естествен обред в тия празници за щедрите дарове на провидението. И наистина, тия хора знаят да се веселят, неудържимо, сърдечно и широко. Около оркестрите, в театрите и пред всевъзможните зрелища се трупат хилядни тълпи, една невъобразима пъстрота от носии, една странна музика от езици. Мнозинството, разбира се, са българите — открити и смели лица, широки плещи, яркочервени пояси около черните широки потури. Но тук ще видиш и делиорманските турци, флегматични и мълчаливи колоси, и хитрите и пъргави татари, и разпуснатия хохол, и важния и благонравен немец, колонист из Русия.

Тоя шумен живот, без да отслаби темпа си, продължава почти цял месец. Но, наред с развлечението, на същото това място кипи и трескава работа. Всеки ден е пазар и всеки ден преминават от едни ръце в други цели стада овце, говеда и коне. Пъргави и хитри джамбази избират и оглеждат добичетата, разпалено се пазарят със селяните, друсат си ръцете, посред викове и глъчка. От магазините се изнасят и се товарят на колата коси, сърпове, паламарки, вили, яби, дикани — най-разнообразни вещи от земеделския инвентар.

Върволица волове непрекъснато влачат по всички пътища към селата съвършено нови жетварски машини, тежки локомотиви и батози с грамадни червени корпуси. От далечни краища пристигат многобройни чети работници; зидари от Габровско, които оставят теслата и чука, за да завъртят сърпа; татари и хохли, които са най-изкусни косачи; снажни и яки турци от Герловско и Тузлука, силните мишци на които могат да пристягат и завързват големите добруджански снопи. Тия работници се посрещат, улавят се и се ценят със същата обредна тържественост, която е и във веселието и цялата трескава работа през тия дни. Сякаш някаква грамадна армия се събира и стяга за важен и свещен поход. Приготовленията са в пълната си сила. Защото неусетно, при последните дни на панаира лятото вече изпъстря и позлатява зеленината на нивите. Жетвата настъпва.

Веселието изведнъж престава, панаирът се закрива, опустява не само градът, но и селата. Целият живот се пренася сега в полето: под ярките лъчи на слънцето припламват и блещят сърпове и коси, припряно тракат жетварските машини, черните им гребла бързо се издигат и падат, като ръце, които лакомо грабят златните класове. И, като че трупове след исполинска битка, гъсти снопове изпъстрят жълтото поле.

При Добрич, около мястото на ежегодния панаир, стана едно от най-големите сражения в Добруджа. Ще дойдат мирни дни и грядущите поколения отново ще празнуват своя празник на плодородието и на жетвата. Но, наред с великия подвиг на труда, тука ще се празнува и единственият равен нему и още по-велик подвиг: подвигът на освобождението.

МОГИЛИТЕ

Едно от най-големите сражения в Добруджа стана на линията между езеро Олтина и морето. На тая линия са и селата Мусубей и Аптаат. Онзи, който за първи път би дошъл тука, не може да остане равнодушен към най-типичния изглед в Добруджа. Пред него ще се разкрие широко и безкрайно поле, включено между необятни хоризонти. Тук няма разпобразие и пъстрота на цветовете, очертанията навсякъде са безконечни и прави линии, еднакви една на друга до монотонност. Но пък има много простор, високо небе и тишина. Без да уморява и да развлича окото, тоя простор зове, ласкае и облекчава. Човек би изпитал същото чувство, ако влезеше в пространна стъклена стая, в която няма мебел и тежки драперни, но има слънце и много въздух.

Полето не е съвсем равно. Един след друг се редят хълмове, но те са без скали, без сипеи и трапища, сякаш в първите жизнени тръпки на миросъзданието девственото и чисто поле само се е нагънало вълнообразно, без да се измени в нещо друго. През есенните дни въздухът става прозрачен и бистър, като кристал. Свободно и ясно се вижда и на най-големи разстояния. Някъде села се белеят сред тъмната зеленина на овощките. Някъде, на противоположната страна на хоризонта, се мярка вятърна мелница. Бавно падат и се издигат белите крила, сякаш ръце, които отдалеч призовават и молят.

Както навсякъде из Добруджа, в околностите на Мусубей и Аптаат, на много места из полето се издигат високи могили. Това са могили-гробници, в които лежи прахът на древни юнаци. Дълбокият и здрав усет на античния мир и тук е запазил простото и художествено съответствие между природата и тия вечни паметници. Тия могили като че не биха могли да съществуват без полето и полето без тях. Необяснимо е как са избирани пунктовете, но навсякъде близо до тях има някой кръстопът и пътникът, който минава покрай такава могила, вижда вече и друга на хоризонта. Може да е летен ден и наоколо да блещи златното море на нивите; може да е късна есен и ята жерави да летят на юг. Всякога и под всякакво небе кръглите очертания на

могилите се рисуват на хоризонта и господствуват над полето. Погледът не може да не се спре на тях и умът да не се замисли. Тогава и най-простата и най-наивната душа изпитва макар и несъзнателно това, което ясно и определено е казал поетът за един от тия герои, погребан под също такава могила: „Твоето име ще премине през вековете. И ако високата могила би се сравнила с пустото поле, то славата, разнесена далеко, могила би била над твоя гроб!“

В тоя край са запазени и други следи от миналото. При Аптаат има стари развалини. Научните разкопки и историята откриват много нещо за тях. Тук е бил римският град Abritus. В същото това поле някога е станала кървава битка между готи и римляни, в която е бил ранен римският император Деций Мус, умрял след това от раните си и погребан в Abritus. Орачът, когато оре нивите си около тия развалини, намира понякога стрели и ръждясали късове от желязо. Може би това са същите стрели, които са замрежвали слънцето в тая битка, може би железните късове са отломъци от оня щит, върху който опечалените кохорти са носили умиращия цезар.

Около тия паметници при Мусубей и Аптаат живеят много легенди. Но по едно странно съвпадение, и на самите хора, които населяват тия места, животът е дал много нещо от старинния епос. Защото те са потомци на ония българи от Сливенско и Старозагорско, които някога, в голямата горест на разочарованието си, напуснаха огнищата си, тръгнаха след Дибича и готови да идат и накрай света, стигнаха до полетата на Крим и Бесарабия. Но скоро, измъчвани от болезнена носталгия, те се повърнаха назад, спряха се и се заселиха в Добруджа. Рядко се среща в историята подобна одисея. Възвишено и трогателно пилигримство, родено не от мъртва някоя догма, а от живата любов към родината. Селянинът и тук си е практичен и хладен, но това минало е вложило у него зародиша на мечтателност и мистицизъм. Тези хора помнят миналото, страданията и радостите му, живеят с него. Народната песен у тях е не само музика, а и обред, и летопис. Трябваше да дойде и тригодишното робство под румъните, за да се пробуди носталгията на толкова поколения, да обгърне и да покрие всичко друго.

Ето в кои места и сред кое население се разигра едно от големите сражения в Добруджа. Радостта на изгнаниците, които след скитничеството в Крим и Бесарабия виждаха родината, хиляди пъти

по-силна възкръсна сега в празника на освобождението. Повторенията в историята са твърде чести и в стари форми може да се създадат нови дела. Бойното поле при Abritus видя друга и по-страшна битка, старите легенди се помрачиха от нова и по-велика. Повестта за римския цезар, убит при Abritus, може и да се забрави. Но с неугасваща любов и с благоговееен трепет отсега нататък ще се разказва за тия млади и храбри хора, които сложиха тук буйните си глави и победният вик на които още глъхне в мълчанието на степта.

За тях цялото бойно поле си има вековните паметници — могили. В степта, сред широките равнини, те се издигат при всеки кръстопът. Споменът за ония, които почиват под тях, може би няма да изчезне, но заедно с тях ще живее паметта на хиляди нови герои. Над полето пак тъй ще господствуват кръглите силуети, още по-властно ще привличат всеки поглед и всяка душа ще чуе тук, в тишината на полето, да звучи хероичната симфония на вековете. „И ако високата могила би се сравнила с полето, то славата, разнесена далеко, могила би била!...“

В КУБАДИН

Един особен вид приема всяка местност, която е била арена на голямо сражение. Може да се е минало време и скорошните следи да са изличени. Все пак никога окото не ще види само простия и безстрастен пейзаж. Хълмове, долища, могили, поляни, лъкатушни пътища — всеки един кът е добил в очертанията си нещо нова, изразително и одухотворено. Като че тая мъртва природа крие вече свое съзнание, изпълнено с виденията на страшната драма, и пустинното безмълвие наоколо е тихата меланхолия на спомените.

Това чувство би изпитал човек на която и да било историческа местност, но неотразимо и силно то ни обхваща тук, пред кубадинските позиции. Шосето, което иде от Байрамдере, щом напусне това село, веднага се изкачва върху един хълм. Оттук вече се открива пространното бойно поле, което още пази всичките си следи. На всяка страна се виждат дълбоки окопи, ходове за съобщения, заслони. Малките стрелкови окопчета, като черни петна, изпъстрят зеленината на полето и още отбелязват всяка фаза, всеки тласък и всеки полет на атаката. Навсякъде зяят черни ями, изровени от фугасните гранати, виждат се шрапнелни чаши, гилзи, земята някъде цяла е посипана с картонени парчета от разкъсаните патронни кутии. Ето и телената мрежа. Краищата и се губят далеч вляво и вдясно и в това поле, лишено и от най-малкия храст, коловете отчетливо и ясно се чернеят и ръждясалият тел се преплита между тях като усуканите стъбла на шипка. На едно място телената преграда е разкъсана. Зее широк отвор. Окопите са празни, из тях — разхвърляна слама, оловени кутии, дъски, дрипи, затъпкани в калта сухарни торби. Нищо повече не се вижда. Но това място още глъхне в някакво вцепенение и нещо невидимо и зловещо тежи във въздуха над него. Наоколо е широко и безкрайно поле, хубаво, както всякога. Нивите са позеленели от саморасли жита и макар да с късна есен, синапът е цъфнал и се жълтее на големи петна. Далеч над равната линия на хоризонта бавно се носят гъсти орляци от черни птици.

Бурята на сражението, която е прекосила полето, не е пощадила и селата. В Карабака много къщи са ударени от гранати и сред стените зеят черни дупки. Един нов кантон на шосето в това село е почти цял разрушен. Но тук може да се види нещо твърде забавно, защото шегите не липсват и в най-покъртителните трагедии. В този кантон са престояли румънски офицери, навярно някой щаб. Варосаната стена в антрето е изпъстрена с всевъзможни подписи. И в най-усилни часове тия хора са можали да отделят време за една суетна слабост. Особено се хвърлят в очи тия думи, четливо и с хубав почерк написани: „Locutinent L. Bajan camendant al detachmentului special. Corpul V. Armata.“ А най-отгоре нервно и много едро някой е написал: „Au revoir.“ Но вижда се, че той е бързал, защото тия, които е трябвало да прочетат това, не са били твърде далеч.

Няколко километра оттатък укрепената позиция е Кубадин. Селото е голямо, има повече от триста къщи. Голяма част от населението си стои. Това са татари, турци и немски колонисти. Разликата между зданията е тъй голяма, както между самите хора. Къщите на немците са спретнати, еднообразни, чисто вапсани и покрити с ламарина. В този квартал от двете страни на шосето се редят високи стари акации и пространната улица има вид на същински булевард. Татарските хижи, както навсякъде из Добруджа, са продълговати, схлупени и ниски. Покрити са с пръст, обилно обрасла с трева и бурен. Нищо, разбира се, не е останало от предишния живот на селото. По шосето непрекъснато се движат транспорти, из улиците се движат български войници, германски драгуни, или пък някой турски войник в бозява униформа и енверие.

Исках да науча нещо за миналото на селото и като най-стар в селото човек ми посочиха ходжата Ахмед Абибулла. Той е седемдесетгодишен старец, облечен в дълго жълто либаде, с голяма чалма и с бяла като сняг брада. Намерих го пред къщата му, загледан пред себе си, в това мечтателно съзерцание и невъзмутимо спокойствие, присъщо на всеки мъдрец. Старият Абибулла е видял много нещо през живота си. Онова, което е предопределено, неизбежно трябва да се случи и затова новите събития почти не го вълнуват. Той е един от първите жители на Кубадин, а сам е роден в Крим. Татарската колония е заварила в селото само няколко семейства турци. Власите и немците са дошли едва преди трийсетина години.

Името на селото, обяснява старецът, произлиза от две арабски думи: хубд, което значи въ-зел или полюс, и еди — седем. Кубадин ще рече — възел на седем пътища. Тук е бил, пък и сега е, голям кръстопът: идат и се пресичат пътищата Добрич — Меджидие, Добрич — Кюстенджа, Силистра — Кюстенджа и още много други.

Тоя кръстопът познава много зрелища от миналото. Някога оттук са минавали мирните търговски кервани, минавали са и са се връщали войски не през една война. Минал е оттук на път за Меджидие и султан Абдул Меджид. Блясъкът и величието на миналото още повече растат и се усилят в спомените. Старият Абибулла се оживява и надълго разказва за тоя епизод. И може би той не преувеличава. Защото двамата прочути монарси от тая епоха — Махмуд II и Абдул Меджид, баща и син — имат особено място в историята. Подобно на някогашните багдадски халифи, те напускаха дворците и пътуваха между народите си. Придворен астролог определяше щастливия ден за всяко царско тръгване, блясъкът и великолепието на шествието бяха баснословни. Но погледът на владетеля искаше да проникне и в най-бедната колиба, искаше да открие, да види и да отстрани всяко беззаконие и всяка болка. В Меджидие султанът намерил града нечист и кален, заобиколен със зловонни блатата. Заповядал да се прокопаят канали към Дунава, които да отведат водата на блатата. Затова и градът е бил прекръстен на негово име. Всичко това Абибулла е запомнил много добре и с очите си е видял султана и бляскавата кавалкада от паши, явери и копиеносци.

Старецът спокойно разказва и за последните събития. Месец преди последната атака на кубадинскиче позиции, всички жители на селото са били изселени, отведени във вътрешността, но скоро отново се завърнали. В Кубадин, освен румънските войски, е имало и руски, между които немалко са били кримски татари: Рустем бей, провизионер, и Селямет Мурза — суварие комендар. Татарите хранят стара ненавист към русите, но високият чин на сънародниците все пак ласкае самолюбието на стареца и той твърде подробно описва униформата и войнствения вид на Селямет Мурза. Става дума за Крим. Там няма тия голи полета, както тука. Градините са пълни със синопски ябълки, кипариси, смокви, маслини и грозде. Хубаво е там. Старецът се вълнува и отново заговорва за Селямет Мурза.

Носталгията за родния край се събужда у него и пред очите му възкръсват легендите за храбрите джигити.

Румъните разказвали, че кубадинските позиции са непревземаеми. Но внезапно започва атаката. Страшна буря се подигнала на запад, към Бешаул, Карабака и Софулар. През нощта селото се изпълнило с войски, обози и артилерия. Всички бързали назад. Сутринта боят се започнал наблизо и гранати и куршуми падали в самото село.

Изведнъж утихнало всичко. Старецът излязъл навън, но бързо се обърнал да се прибере: в двора имало руски войници. Но тия руси заговорили български, после турски: те били българи!

— Искah да ги гостя — разказва старецът, — исках да им дам всичко, което имам. „Бързaме — казват, — имaме работa!“ И ходят, вред надничат, търсят.

Старецът свършва разказа си. Стъмнява се. От полето се дигат черни ята птици и бавно се носят на запад. Абибулла следи техния полет. Той е стар, видял е много неща и, като всеки източен мъдрец, обича философските сентенции и кабалистичните числа. Той прибавя замислено:

— Седем пътища се събират тука. Седем народа от седем езика и седем вери се срещнаха и се удариha в Кубадин. Голяма и страшна битка беше!

КРЪСТОПЪТ

Разнообразен и пъстър живот може да се наблюдава в ония етапни пунктове, които са близо до фронта. Всеки ден се извършва редовен прилив и отлив като на някое голямо море. Етапните пунктове — това са неизбежните фокуси, в които се събира движението от много пътища, задържа се при тях за повече или по-малко време и след това отново се подхваща в най-разнообразни посоки. Войници, които се завръщат в частите си, без да знаят още добре де ще ги намерят, ешелони и огнестрелни паркове, ранени, пленници, отделни хора и команди, изпратени някъде по служба, случайни пътници и арестанти — цялото това множество непременно ще се отбие в етапния пункт. Там всеки ще намери подслон през нощта, ще почине, ще се огрее, ще бъде най-точно упътен, може би ще научи последните новини и, което е най-важното, ще има и хляб.

В Добруджа посоката на пътищата не се определя от естествената проходимост на местността в една или няколко само посоки. На всяка крачка тук се пресичат и се разделят безбройни пътища, които бог знае къде водят. Еднообразието на безкрайното поле приспива и най-изострената наблюдателност, окото не намира по какво да се ориентира и не един пътник тук посред бял ден се е въртял с часове, като в магьосан кръг. А войната сякаш е увеличила още повече разстоянията, като е направила полетата безлюдни и пусти. Затова всеки етапен пункт се догонва и очаква като оазис сред пустиня. Тия, които пътуват тъдява, имат точно отмерено време, не твърде лека участ и почти всякога — някое категорично и строго задължение. А упътване, сведение за каквото и да било, подкрепа, храна — всичко това може да даде само етапният пункт.

И нищо друго не говори тъй красноречиво и ободрително, както пътепоказателите, които са поставени по тия безбройни пътища. На високи върлини, забити в земята, стоят дъсчени табели с всякакви надписи: български, немски и турски. Някъде, непокътнат още, може да се прочете и руски надпис: „На етап“. Всички тия надписи са кратки, но са изразителни и говорят много: една стрелка, която никога

няма да заблуди, после точното число на километрите, които остава да се изминат. Ония, които познават отблизо войната и са преживели не едно скитничество из непознати краища, знаят с какво упование и с какво облекчение се прочитат тия надписи. Някаква невидима ръка грижливо сочи пътя и сякаш някой с трогателно участие прошепва: „Уморени сте, измокрени и гладни. Чакате да научите нещо, което не знаете и ви измъчва. Ей по този път! Още малко. Близко е — и там всичко ще се уреди.“

Пренощувах в етапното комендантство в Кубадин. На сутринта, в едно много късо време можах да видя картини, които остават незабравими. Отчетливо и ярко войната хвърляше в тях и блясъка, и сенките си, показваше сложния механизъм на исполинските си усилия и тия дълбоки промени, които никоя друга стихия не е в състояние, да направи.

Цялото пъстро множество, което беше пренощувало тук, се събуди и се готвеше да продължи пътя си. Минава унгарски хонвед. Той ездил хубав червен кон и върху рамената му с отпуснати ръкави е наметната синя венгерка, обшити с черни кожи. Още сънният татарин, като наднича от вратата на хижата си, учуден следи този конник, който му се струва като някое фантастично видение. Никога няма да разбере той отде и как е дошел по тия места. Пред комендантството се нареждат пъстроцветни групи. Всеки, преди да тръгне, ще получи хляба си. Най-напред стоят група наши войници, които отиват към фронта. Струват ти се извънредно познати и хиляди пъти виждани тия флегматични някак лица, малко тежки движения, под които веднага проглежда тая хладна разсъдливост, упорита и спокойна самоувереност, която навсякъде ги отличава. Близко до тях се нареждат и десетина турски войници. Те вече са получили точно упътване де ще намерят корпуса си. Тяхната редица е безукоризнено правилна и всеки един високо и старателно произнася името си, преди да получи хляба си. Изплашени и смутени, тихо се изправят и трима турци, селяни от Добрншко. Заловени са без документи. Никой, разбира се, не вярва, че са тръгнали по работа, както уверяват. На лицата им стои огорчението, че наивно са повярвали ония които преди тях са дохождали за плячка.

Малко настрана е построена голяма група руски пленници. Това са повече млади хора, уморени и бледи. Едни са с фуражки, други — с високи бели калпаци. Пленени са в последните сражения, но между

тях има и такива, които още недоумяват и не могат да разберат как се е случило да попаднат в неприятелски ръце. Ето най-възрастния между тях, слаб и прегърбен, изгубен в шинела си, извънредно голям за него, препасан несръчно почти през средата на гърдите. Познава се, че е нестроевак. Казва се Гусев Михаил Андреич, от Курска губерния. Печално и развълнувано той разказва историята на пленяването си. Бил ординарец при ротния си командир. Надвечер тръгнал да занесе вечеря на негово високоблагородие. Било тъмно, мъгла, ситен дъжд шибал по лицето му и премрежвал очите му. Гусев внимавал преди всичко да не разлее гостбата. Ето вижда светлина и сред нея — хора, разбира се — свои. Но той и сега не може да разбере къде е отишел, че наместо на ротния си командир подал вечерята на един български офицер. Лицето му е тъй измъчено, печално и виновно, като че не толкоз му тежи самото пленяване, колкото тая непростима грешка — да остави без вечеря негово високоблагородие.

Пълна противоположност на злочестия Гусев е другаря му Остап Петренко — висок, здрав казак, кавалерист от някакъв си пограничен полк. Той гледа открито и спокойно, говори правилно и разумно. И той разказва как са го пленили, но наместо простодушната скръб на Гусева, в разказа му не липсва високомерна ирония към сляпата случайност и собствената си небрежност. Слязъл от коня да пристегне подпругите на седлото, а нашите тъй бързо и неочаквано го заобиколили, че не останало време за нищо. „Попался“ — заключава той конфузно и пресилено се усмихва. Това е хитра лисица, неочаквано попаднала в капана.

На края и отделно от всички други е най-многочислената група. Това са румънски селяни, които откарват в концентрационните лагери. Всички са възрастни мъже, планинци от Карпатите, с бели беневреци, широки кожени пояси и с тежки цилиндрически калпаци, големи като шиници, изпод които падат дълги сплъстени коси. Румънското правителство редовно заселваше тия селяни в Добруджа. Те са овчари, научени на свободно чергарство, и затова земеделието и привързаността към земята, на която искаха да ги научат, си остава чужда за тях. За някаква любов към държавата, за социални добродетели и съзнание — не може и дума да става. Напротив, у тия първобитни души има анархистични инстинкти, които тъй свирепо и кръвожадно се проявиха в оная необузdana жакерия, която неотколе,

като опустошителна буря, премина в Румъния. Могат ли да скърбят за гибелта на една държава и на един обществен ред, против който те са били с цялото си същество? В тая безпросветна и тъмна маса слепият егоизъм господствува над всички чувства и всяка нова сила, всяко ограничение, отдето и да иде, ги озлобява и гнети. Те не познават фатализма и примирението на източния човек, ни благородната скръб на ония, които виждат злочестината на родната си земя. Не унижение и болка чувствуват те, а въздържаната жестокост на безсилния и обезоръжения. Те гледат в земята навъсени и мрачни. Говорят неохотно и разсеяно. И когато протягат ръка за хляба, който им раздават нашите войници, всеки един има на лицето си странно и тъмно изражение, като че се учудва на тая проста човещина, за която той сам знае, че е неспособен.

Раздаването на хляба се свършва. Замяркаха се щиковеите на конвойните войници и групите на пленниците тръгнаха по разни пътища. На противната страна по бялото шосе мудро се полюляват фигурите на нашите и турските войници, които по-рано са поели пътя си. Занизват се колата на дълга обозна колона. Между тях се губят влашките селяни, загледани сурово и мрачно в земята. Групата руски пленници отиват към юг. Най-отзад е приведената фигура на Гусева, все тъй отчаяно загрижен за фаталната грешка с вечерята. А наред с него, изправен и строен, леко пристъпва пограничният.

СЛАВА БЪЛГАРСКА

Черно море не прилича на южните морета. Небето тук не се оглежда в невъзмутимото огледало на водата, няма вечна тишина, слънце и лъх на пролет. Това море почти всякога е неспокойно, бурно и неприветно. Но в съчетанията на контрастите по-рязко изпъква същината на нещата. Може би Кюстенджа дължи хубавия си изглед именно на това. Градът е на високия бряг. Ниско под него широко се разстила и се тъмнее морето — вечно синьо, мъгляво, набраздено от вълните. Но при това сурово и мрачно съседство още по-релефно се откроява хубостта на града: лучите на слънцето като че падат само върху него, зеленината на градините изглежда по-светла, по-нежни и грациозни са очертанията на куполите и по-силно блещи белината на къщите. Морят се отдалече се вижда и не откъсва очи от това чудно видение. Вечер градът изчезва, но в черния мрак на морето и на нощта започва фееричната игра на хиляди огньове.

Тоя град беше преди всичко град на лукса, на богатството и великолепието. Наричаха го „Бисерът на Черно море“. Държавата не щадеше средствата си, за да го разхубавява. За него говореха като за галено и любимо дете, обичаха го с тая суетна гордост, която се поражда само от скъпи и редки съкровища. През летните дни тук имаше непрекъснат празник. За него отрано се известяваше навсякъде. Дори из улиците на Париж се появяваха грамадни афиши, които възхваляваха лечебния въздух, редките удоволствия, чудесата и баснословния разкош на тоя източен курорт. И чокоите от Молдова и Влашко елитът на Букурещ, всички артисти, певци, музиканти, кокотки и комарджии, тоя пъстър, елегантен и празен народ изпълваше всички хотели и вили на Мамая и Текиргьол. Кюстенджа изведнъж ставаше нещо като малък Вавилон. Животът изгубваше всеки разумен и здрав смисъл, горчивините на труда не съществуваха, нещастията криеше лицето си. Някъде на друго място, из далечните мушии, работеха, грижеха се, страдаеха. Тук имаше, само радост, смях, веселие и блясък на злато. Сред най-големия площад на града е паметникът на Овидия. Вечер около бронзовата статуя непрекъснато се струи потокът на

многобройна тълпа, весела, натруфена, лекомислена и порочна. И лучите на електрическите лампи, които се пречупват в разпалените очи и в скъпоценните камъни на накитите, огряват и бронзовото лице на поета. Ръката подпира замисленото чело, в играта на сенките лицето оживява, веждите гневно се свиват, очите гледат строго и безмълвните уста на изгнаника сякаш са готови отново да повторят жестоките слова срещу Рим.

Но не в тоя живот биеше здравият пулс на живота в стара Добруджа. Няколко километра на север от Кюстенджа можеше да се види нещо съвсем друго. Населението е разнородно и пъстро: румъни от Трансилвания и отатък Дунава, кримски татари, руски преселници от всевъзможни секти — старообрядци, молокани, безпоповци, липовани. Но сред тия малцинства, в които националното съзнание е похабено от зла орисия и скитничество или е удавено в болезнената страст на религиозното сектантство, сред тая чужда и злокачествена среда, като самотен остров от гранит, стои едно здраво и жизнено население. Това са българите около Бабадаг. В уединението си те са запазили всичката си племенна чистота. Рядко и в България дори може да се срещне тъй ясно и определено очертан тип: високи, снажни и здрави мъже, мургави лица, издадени скули и широки плещи. Крепкият дух, енергията и бодростта на расата са турили върху всяко лице характерния си отпечатък. Няма нужда да се разпитва — тук българинът се познава веднага. Носията е също тъй типична, както физиономииите: тъмните дрехи — черни потури, черен пояс, черна антерия и грамадни калпаци — тая носия придава на тия едри мъже нещо сурово и девствено силно. Но затуй пък у жените чертите са посмекчени и по-нежни и в носията им преобладават вече ярките и пъстри бои.

Политическото осиротяване е развило у тия хора необикновена любов и привързаност към своето. Стари традиции и обичаи, които дори у нас са забравени, се пазят най-строго. Нравите имат класическата чистота на старото време. И трудът, и взаимните отношения, и развлеченията дори имат някаква обредна тържественост. Тия хора нямат училища, в черквите не слушат своя език, всяка книга е затворена за тях и никой историк не записва и преценява събитията. Но животът дава пълното си отражение само в песните. И затова богатството на народните умотворения е голямо и

разнообразно. В тия песни е хрониката на всяко село, заветите на всяко поколение.

Между Кюстенджа и Бабадаг има едно село, което има странно име. Слава Българска. По-често от всички други това име звучи в много песни в тоя край. То е любимата дума на всеки хубав обрат на стиха. Произхождението на това име е загадъчно и тъмно. Отколешен спомен ли е вложен в него, или упованието и вярата в бъдещето?

Няма по-големи изненади от тия, които войната носи със себе си. В Мамаия и Текиргьол хубавите вили отдавна са изоставени и пусти. В Кюстенджа край паметника на Овидия не се струи живият поток на пъстрата, суетна и порочна тълпа. По асфалтовия паваж гърмят колелетата на оръдията, ехтят стъпките на българския войник и слънцето блещи в стоманата на ножа му. И може би друго е изражението сега върху бронзовото лице на поета: той беше син на една епоха, в която войнишката доблест и суровият дълг бяха върховните догми на живота. Той е невъзмутим и спокоен в своето кресло, загърнат в тогата си. Ръката подpira замисленото чело, но може би бръчките ще се разведрят, когато върху него преминат сенките на толкова победни знамена.

Българските войски са пред Бабадаг. Там някъде е малкото село Слава Българска. Слава Българска! Колко устни шепнат сега това име, колко души, които очакват, потръпват с умиление и радост. Те са там, те идат, неотразими и силни. Там — при Слава Българска. И това име, толкова познато и известно, за първи път открива същинския си смисъл.

ДОБРУДЖА НЯКОГА

Някога, преди да се яви плугът и преди да се построят железници и пристанища, Добруджа е била обработено и девствено поле. Ниви е имало малко, но пасбищата са били обширни и безкрайни, като прериите в Америка и степите в Русия. Висока и гъста трева е преливала талазите си като море, гори са липсвали, но е имало непроходими гъсталаци от бурен — овча опашка, лисичи къпини и генгер. В селата на тоя край много е разпространено едно предание: „Тук — ще ви разкаже някой стар човек, — тук е бил чифликът на много богат бей. Имал е и камили. Но такава трева е имало наоколо, че даже камилите се загубвали и мъчно са можали да ги намират.“ Тая легенда изглежда правдоподобна. Плодоносните недра на земята са кърмили само буйна и дива растителност. Пък и до днешен ден много чифликчий в Добришко и Балчишко имат цели стада камили.

Скотовъдството е преживяло тука златния си век. Само това далечно време знае великолепните бели сюречи — стада от по няколкостотин глави рогат добитък, охранени и красиви животни, недоверчиви и плахи, като дивеч. Само това време знае и големи хергели — полудиви коне, свободни и лете, и зиме. Една съвсем особена порода: коне с дълги и гъсти гриви, наплъстени и пълни с бутрак, с опашки, които стигат земята, стройни и гъвкави като змии, тъмни като кадифе или с лъчистия блясък на злато. Тия коне не са знаели ни седло, ни юзда. Под мелодичния звън на големите железни хлопци те са се скитали из високата трева, лениво и спокойно, но подплашени от нещо или подгонени от коняря, тичали са из полето с бързината на вятъра.

В някой чифлик и сега, макар и много рядко, може да се срещне един от конярите на старото време: жилав, лек и сръчен човек в пъстра делийска носия и труфила — кожен сияхлък, чанта, отежала от пискюли и копчета, и с камшик, с къса дръжка, но с дълъг няколко метра ремък. Тоя коняр е всякога безстрашен и главоломен ездач и в ръцете му дългият камшик се извива като ласо и плющи като револверни изстрели. Но това е архаична фигура, която сред новото

време изглежда като карнавална маска. Тоя човек, който никога не е слизал от коня, ще върви сега пеш и на всеки кръстопът почти ще се оглежда да не би да го прегازی някой автомобил. Времената се измениха и буйните табуни изчезнаха из полето.

Но първенството между тия примитивни поминъци е било на овчарството. Овчарите в цяла Добруджа са били планинци откъм Котел, Жеравна, Ичера и Градец. Овчарството тогава не е било само отделен клон от общото стопанство, а единствено занятие, което е поглъщало всички сили и умение от най-крехката младост до преклонни старини. Целият живот е преминавал в него. И нежната еротика, и много от хероичния епос на народните песни от това именно овчарство са взели разнообразието на мотивите си, богатството и красотата на образите си. Само овчарството тук, в Добруджа, има пълното си отражение в народните песни: стадата наистина са били многобройни и когато са помрачавали полето, като че е припадала гъста мъгла. Дългите геги и тежките ямурлуци, пискюллиите чанти, медните кавали, точно определените служби в йерархията на тия дружини — кехаи, сагмалджии, шилегари, — всичко това в своята пълнота и точно разпределение се среща само тука.

Овчарските къшли и многохилядни стада овце са изчезнали вече, но организацията на тия някогашни общежития, в които има тънък и практичен разум, дисциплина, солидарност и любов към работата, тая организация учудва и днес. Влиянието и следите и в живота още се чувствуват.

Пространни полета, обрасли с бурен и трева, скитащи стада овце, бели сюреци говеда и буйни табуни коне, самотни овчарски къшли, без села почти и без никакви градове — ето картината на Добруджа от онова време. Природата обилно е давала всичко необходимо за простия и единствен поминък на хората. Пътища и близки градове са били без особено значение, защото живата стока лесно се е откарвала и на най-далечния пазар. Достатъчни и твърде удобни са били дългите кервани от скрипящи волски кола. Стари хора от околността на Добрич разказват, че са отивали на пазар чак в Кюстенджа. Бавно и тежко пътуване, което е траяло седмици.

Чертата на делиорманските гори е достигала по на изток, отколкото е сега. Цялото поле около Добрич е било покрито с гора, остатък от която е гората Кьороолу на запад от града. Сред тая гора, до

голям кръстопът, е стояло ханчето на някой си турчин хаджи Оглу. Тоя скромнен и самотен търговец е продавал катран, въжа, готови оси и спици на минаващите кервани. И това място, където пътникът е намирал подслон и все е можал да намери и евтино да купи нещо, е добило широка известност, която тъй изразително се чувствува в името му — Хаджиоглу Пазарджик. Това име е взело и селото, което се появило около ханчето на отшелника хаджи Оглу. Постепенно и бавно селото е расло и е станало град.

Но дълго време тоя град е бил неизвестен, безцветен и тъмен. Защото и в турско време Добруджа е била почти също такава, както е в оная далечна епоха, когато през високите треви е препускал хищният скит със запънат лък и с колчан стрели на гърба и когато римските часови с тежки стъпки са се разхождали по Траяновия вал, а върху крайбрежните скали на Черно море е тъгувал Овидий, заточен в Томи.

Законите, които изменят поминъка на хората, са универсални за много страни. Скотовъдството беше инертна форма още от номадските времена. Вместо него скоро дойде земеделието. И само в няколко десетки години Добруджа коренно се измени и се превърна в гъсто населен цветущ край. Неизвестният и беден градец Хаджиоглу Пазарджик стана богат и хубав град — Добрич.

ЕДНА ВЕЧЕР

Един млад офицер, който току-що беше се завърнал от отпуск, в кръга на близките си другари, разказваше:

„Как прекарах отпуска си? — Разбира се, много неусетно. Има една обща формула, с която ние всички си служим: броени дни минават скоро. И наистина, всеки ден беше нещо като форсиран марш: непрекъснато тичаш по магазини, по срещи, по визити, разнасяш писма и много здраве, събираш колети. Колкото време остане пък помежду — равлечения, удоволствия, разходки. А всичко това се търси, намира и изживява пак така на бърза ръка, трескаво, жадно и лудо, като че се превзема с атака. И едвам се поокопитиш, едвам ти се избистрят сънищата и си мислиш, че тъкмо сега започваш — изведнъж преброените дни се свършват, в някоя тъмна и дъждовна вечер файтонът те довежда пред гарата, върху осветения циферблат на часовника стрелката показва пет-десет минути, които ти остават, и първото нещо, което вече те опомня — това е пронизителният писък на локомотива.

Но има часове, приятели, има часове, когато времето не само престава да хвърчи, но сякаш спира или върви тежко и болезнено бавно. Всичко ти става много познато, овехтяло, безцветно и неинтересно. Хората те гнетят с пустотата си, с дребнавите си сметки и неутолимия си егоизъм. И обзема те тогава неудържима носталгия за тука, спомняш си с радост за коравото легло и за големия огън на земянката, мислиш си за другарите, за войниците, за ординареца си, за верния си кон, за планините. Влече те тоя живот ако не с друго, поне с широкия си и свободен размах, с непритворната си и чистосърдечна привързаност, с всич-ко, което е грубо, сурово и тежко, но ясно, здраво и привично. Да, понякога това се случва.

Веднъж беше ме обхванало тъкмо такова настроение. Не исках да се срещам с никого, скитах се сам и безучастен към тоя шумен живот, наблюдавах го безрадостно и враждебно. Кой знай? — Може бя тъй понякога по-лесно се открива нещо от тайните и смисъла му.

Беше събота, надвечер, в улиците настъпи това особено трескаво движение и суета, които всякога са по-големи в навечерието на празниците, отколкото през самите тях. В Модерния театър даваха «Рафаел Циганинът», извънредно интересна детективна драма, в Одеон — артистите от Народния театър играеха «Американската леля на студента», някъде другаде имаше концерт с благотворителна цел. И по «Леге», и по «Търговска», в сиянието на електрическите лампи и слънца, подобно на гъст поток непрекъснато се струеше многобройна навалица, натруфена, весела и безгрижна. Но на едно място на тротоара всички трябваше да се поотбиват: там, пред яркоосветената витрина на Диамантния крал, бяха се спрели двама-трима войници, захласнати в електрическата въртележка. Аз се спрях на отсрещната страна на улицата.

Тия войници бяха от фронта — отпускари. Сега те често се мяркат тука, отбиват се за малко из пътя си и разглеждат столицата. Ще ги видиш на площада «Св. Неделя», около разнебитения биоскоп, където показват такива старинни картини, като трагичната кончина на Максимилиана I в Мексико или — битката при Солферино. Ще ги видиш около латернаджиите с папагали, които вадят билетчета с късмет, или около амбулантните търговци на дребна и евтина стока. Ще ги видиш по трамвайните спирки или в подножието на паметника на Царя Освободителя. Туй, което беше ги спряло сега — това е електрическата въртележка на Диамантния крал. Не е кой знай какво чудо, но все пак може да се погледа.

Любопитни неща търсят нашите приятели! А всяко любопитство, най-празно или най-благородно, може да се спре само върху тях. Ние ги знаем добре — те са с нас, около нас. Но тука, сред тая елегантна и пъстра навалица, върху гладкия паваж, в блясъка на електрическата светлина, която ги обливаше — стори ми се, че и аз виждам нещо ново. Господи, тия легендарни и странни фигури имало ли ги е някога в миналото, ще ги запази ли паметта на бъдещето? Тия обветрени и загорели лица, като кована мед; тия смачкани униформи, изгубили и фасона, и цвета си от калта на окопите, от огъня и дима на битките, от дъжда, от бурите и виелиците. А през рамото е праметната неизбежната сухарна торба и малко фенерче е закачено на гърдите. И тия униформи са все пак хубави, и тия здрави и яки фигури са внушителни, защото в изражението на лицата, в жеста, в походката,

върху цялото им същество стои тоя неизличим печат, който само войната може да сложи, както вековете сами слагат благородната малахитова плесен върху бронзовите статуи. Това изражение е в погледа преди всичко. Дори спрян върху тая наивна играчка, в тоя поглед имаше нещо зряло, спокойно мъдро, уверено и вгълбено.

Тук аз си спомних нещо друго. Миналата година, когато си ходих за първи път в отпуска, бях на художествената изложба. Видях много картини, но дълго време стоях пред една. Тя беше на художника Ц. Тодоров. Един млад войник, но същински фронтов войник: той е сложил ръцете си върху дулото на пушката си, замислено загледан пред себе си. Вижда се горящо село надалеч и върволица бежанци. Не помня бележките, които чух за тая картина, но зная, че тя беше оценена и разбрана само толкоз, колкото говореше надписът и: войник гледа жестокостите на войната. Дано да е виждал, той подобни работи! А пък истинското достойнство на картината беше епичната красота на войнишката фигура, написана правдиво и с любов, в това съсредоточено изражение на лицето, в тоя поглед, който може да има човек, който много е видял и много преживял. Същият тоя поглед, който виждах и сега.

И наистина, какво ли не са видели същите тия хора, къде ли не са били? Може би те са били при Чеган и знаят мрачната му епопея, нагорещените скали без вода, без сянка и без злак, титаничната борба на железни хора сред една планина само от гранит. Може би те са били в Завоя на Черна, тоя вечно клокочещ вулкан, който раздрусва земята и с огненото си сияние грее в небето. Може би са били в Битолското поле или под неприветното есенно небе са газили мътните води на Аржеш. Може би под черните силуети на знамената си те са прекосили пространните полета на Влахия и далеч при замръзналия Серет, верни стражи, те са бдели, обърнати към север, шибани от свирепите виелици на руската зима. Може би. Нима има у тия сърца струна, която е останала незасегната още от ръката на съдбата и не е прозвучала, нима у тия души има кътче, в което би се таило непознато и неизпитано чувство? Но те са мълчеливи, не умеят да приказват и великото им прозрение е само в погледа им и в откритите им лица. Те са безименни, неизвестни, защото са много. Французите ги наричат *poilus*, немците — *Feldgrauen*, ние си имаме за тях едно свое име, в което тук влагаме поне пълния смисъл, който има, и всичката любов,

която заслужва. И ако аз не го произнасям сега, то е затуй, защото струва ми се, че ще прозвучи като из устата на ония хора, за които последната мъдрост е само лекият хумор.

Мислят, че това са нови хора, създадени в няколко месеца от войната, а те са ония, които отдавна носят истинските завети на труда и на земята. Но кой ги позна? Кой художник ги изобрази? Кой поет ги възпя?

Ние ставаме равнодушни към това, което вече притежаваме, свикваме с него и губим способността да го разбираме и ценим. Тъй мъчно се гледа право в слънцето и колосът не може да се обхване с поглед, когато се стои в подножието му. Може би ще трябва разстояние и време. И все пак не едно противоречие измъчва ума: тая вечер, над покъртителните сцени в Модерния театър или в Одеон не една сълза се проля и наедно с нощта не една суетна радост или скръб затихна в тоя голям град. И все пак нищо по-велико, по-значително няма от присъствието на тия сиви фигури, които още прекосват някъде улиците и чиито подковани стъпки мерно и твърдо кънтят, звучат и се отекват сякаш далеч в дълбините на времето.“

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.